

Милан Ст. Протић

ПЕПЕО НАД МОРЕМ

Милан Ст. Протић

РЕЧ УНАПРЕД

Нема ничег у овој књизи што не одговара истини или што је дошло као плод пишчеве маште. Свако име, податак или чињеница на које ће читалац наићи у редовима који следе јесу сасвим веродостојни и проверљиви.

Може бити да ће каткад изгледати да су описани догађаји исувише драматични да би се поверовало у њихову истинитост или да су намерно обогаћени драмом како би деловали занимљивије. Тај ће утисак, уколико се створи, сигурно бити погрешан, али ће ипак потврдити нашу претпоставку: повест о људској прошлости уистину је невероватна и неодољива.

Ово је уствари једна историјска књига, мада ће понеки ревносни историчар свакако покушати да то оспори. Једино што је у овој књизи друкчије јесте списатељски поступак, несвакидашњи за класична историјска дела. Замисао је била у томе што би се у један ток утопиле тзв. „мала“ и тзв.

Пепео над морем

„велика“ историја, тј. прошлост људи и појава коју историографија није забележила и прошлост о којој постоје писани трагови.

Први део књиге се састоји од низа историјских исечака, у мањој или већој мери међусобно повезаних. Узети заједно, они, у једној нарочитој равни, ипак чине јединствену целину људске судбине минулог столећа.

Други део задире у историју универзалних мисли и у њему не би требало да буде ичег спорног. Бар не у погледу одабраног приступа. Заједничко за све идеје овде поменуте јесте то што су оставиле дубок печат на историју западне цивилизације у двадесетом веку. Данас се или претварају у нешто друго или престају да постоје. Дијалог, као средство приповедања, одабран је сасвим свесно. Дијалог између писца и главног јунака вођен је више од двадесет година, од 1973. до лета 1994. Тако је и тај дуговремени разговор, у одломцима и с прекидима, постао својеврсни историјски извор.

Колико је писац у својој намери успео закључиће, сасвим слободно, сваки читалац понаособ кад прочита последњу реч записану у овој књизи и склопи њене корице. И сваки од њих ће на тај суд имати исто право. Био он историчар по звању или не, свеједно.

Неће бити на одмет поменути на крају да су сви делови рукописа на страним језицима и сви преводи искључива одговорност ауторова.

Милан Ст. Протић

*„Ви ћете сагорети брзо и бескорисно. Иза вас ће остати само пепео.
Ако! Знаће се бар да смо били ватра. А иза вас ће остати само балав траг,
као иза пужа.“*

„Знакови поред пута“

И. Андрић

ПРОЛОГ

Двадесети век, у својој злокобној противречности, донео је велике идеје, генијалне изуме и ужасна зла.

Човек се указао као биће које је дотакло небеса и као створење способно за најстрашнији злочин. Људска раса је изнедрила своје анђеле и своје злотворе, своје праведнике и своје крвнике, своје мудраце и своје проклетнике. Било је то столеће у којем су откривене најдубље тајне људске душе и највеће истине о стварности чији смо сведоци. Нажалост, и столеће у којем су почињене највеће страхоте једних људи над другим људима.

Двадесети век био је век свеопшних теорија и тоталитарних идеологија. Истина се приказивала на безброј начина и у безброј обличја. Људски род – никад ближи суштинском сазнању и никад даљи од заједничког добра.

Човек деветстотих хтео је да буде и Бог и звер. Често и једно и друго истовремено. Градио је грозничаво и рушио бесомучно.

Почетак века обећавао је доба универзалних открића о времену, простору и човеку самом. Ајнштајнова теорија релативности и Фројдова психоанализа стигле су до самог дна људског сазнања. Биле су то опасне и застрашујуће идеје, једнако револуционарне колико и раскошне. Чинило се да се пред човеком отварају неслућене могућности разумевања света споља и душе изнутра. Али, авај, демони су били јачи.

Столеће за нама је, изнад свега, доказало да су људи спремни на све и да им ништа није страно. Век невиђених супротности и безумних крајности.

Свет је требало да постане земаљски рај, а претворен је у поприште несхватљивих несрећа. Окренут благоутробљу и техници, човек је изумео савршена средства за масовно уништавање. Као да је за врховни циљ, прећутно и тихо, проглашен пепео и прах.

И сам Бог је, на крају, морао да падне. Двадесети век је производио смрт, све гору и ужаснију, из године у годину, из деценије у деценију, из генерације у генерацију.

Стварност се усковитлала сама у себи и око себе, брзином несавладивом и непознатом у дотадашњој историји. Видици који су се бистрили хиљадама година дозвољавајући да поглед сеже све даље, замаглили су се у један мах и прекрили густом копреном.

Човечанство је поново потонуло у таму, грознију и мрачнију него што је икад била, иако су се светлости знања палила на свим странама.

Онај који је кроз тај век прошао усправно и сачувао правац једини је стекао право да себе зове човеком.

* * *

Пепео над морем

Ништа мање противречан није био ни овај наш део земаљске планете. Ако нисмо предњачили у лудилу, свакако смо били верни следбеници. Ниједно зло нас није заобишло. Ниједно нисмо препознали пре него што је било доцкан. Сувише често смо и сами доприносили сопственој трагедији.

Читавим током двадесетог века наше заблуде биле су одбљесци глобалних заблуда. На крају тог века показали смо да смо кадри и за властиту суманутост. Кад је наша Европа пронашла пут ка свом миру и уједињењу, кад су крвни непријатељи после свега опростили једни другима, кад је најзад пала гвоздена завеса и срушио се Берлински зид, кад су људи деценијама раздвојени потрчали у загрљај, ми смо се закрвили горе и недостојније него икад раније.

Дотад је наше међусобно убијање долазило као рефлекс туђих убијања из ког нисмо умели или нисмо могли да се извучемо. Бар смо у томе налазили објашњење, ако не и оправдање за историјске страхоте. Увек су нам криви били други. Никад ми сами.

У сумрак двадесетог столећа, зло смо изазвали ми. У наше име се уништавало, газило, отимало и убијало. Учествовали су сви. Нико у томе није сачувао невиност.

Једна лепа, сањалачка идеја, идеја југословенства, силована и злоупотребљена много пута и од сваке стране, постала је изговор за узајамну мржњу. За обострану изопаченост. Пуко сазнање да мржње и изопачености има и другде, можда и страшнијих од наших, не може бити утеха. Ни утеха, ни одбрана.

Отуд, данас, немамо право на радост. Питање је да ли имамо право на будућност. И, ако имамо, каква ли ће та будућност бити, с нашим сведочанствима страве и ужаса, пакла и кривице?

Закорачили смо у нов миленијум, али се нисмо ослободили оптерећења протеклог.

Нико.

Ни једни, ни други, ни трећи.

Ни ми, ни они.

* * *

Јунак ове књиге није био само савременик двадесетог века, него и његов учесник и његов изданак. Био је поносан на успехе и остварења свога доба, сматрајући их делом свога нараштаја.

Ни кад је изгубио снагу и вољу, ни кад је положио оружје пред собом и одустао од борбе, није мислио да је пораз неминован. И даље је веровао да човек располаже моћима којима може да надвлада демонске силе у себи. До краја је мислио да се битка за будућност човечанства води у сваком човеку појединачно. Са злом се мора рвати свакодневно. Бити човек значи победити себе.

Просто, терет и лепоту живота требало је да преузме следеће покољење. Он и његово учинили су колико су могли. Било би ипак добро да људска искуства двадесетог века, ма колико ужасна по свом замаху, буду путоказ за оне који наилазе.

Добро у човеку, судио је, не мора да буде ништа више од побеђеног зла. Заустављање рушења већ је прва степеница грађења. Сваки пут кад се човек заустави да посегне за мачем против другог човека, направио је један корак ка достизању доброг.

Наш јунак није био затуцани верник. Душебрижник још мање. За човека је мислио да је део природе и да иде исправним путем догод се држи

Пепео над морем

природних закона. Чак и онда кад су ти закони носили степен агресивности. Борба за опстанак је био тај највиши закон живота. Бранити себе и своју врсту, сматрао је, то није злокобно насиље, већ неминовност постојања. Опасно је код људи то што су кадри да се отргну од својих корена и постану деструктивни једни према другима без оправдања и преко мере самоодржања. То је прави узрок људског зла и извор људског злочина.

Што су се људи ближили благостању, и њихова потреба за силом морала је да се смањује. У двадесетом веку, за њу више није постојао ниједан ваљан разлог. А, опет, безумље је, управо тад, било горе и страшније него икад раније.

Отуд је његов одговор на питање како је провео живот био сасвим очекиван:

*„J'ai vécu.“*¹

¹ На француском: „Живео сам“. То је иначе позната реченица француског свештеника, револуционара и политичара Сејеса (*Abbé Sieyès*). Сејес је аутор чувеног револуционарног списа из јануара 1789. *Шта је трећи сталеж?* (*Qu'est ce que le Tiers-Etat?*).

Једно писмо²

Dear Mr. Einstein,

When I learned of your intention to invite me to a mutual exchange of views upon a subject which not only interested you personally but seemed deserving, too, of public interest, I cordially assented. I expected you to choose a problem lying on the borderland of the knowable, as it stands today, a theme which each of us, physicist and psychologist, might approach from his own angle, to meet at last on common ground, though setting out from different premises. Thus the question which you put me – what is to be done to rid mankind of the war menace? – took me by surprise. And, next, I was dumbfounded by the thought of my (of our, I almost wrote) incompetence; for this struck me as being a matter of practical politics, the statesman's proper study. But then I realized that you did not raise the question in your capacity of scientist or physicist, but as a lover of his fellow men, who responded to the call of the League of Nations much as Fridtjof Nansen, the polar explorer, took on himself the task of succoring homeless and starving victims of the World War. And, next, I reminded myself that I was not being called on to formulate practical proposals but, rather, to explain how this question of preventing wars strikes a psychologist.

But here, too, you have stated the gist of the matter in your letter – and taken the wind out of my sails! Still, I will gladly follow in your wake and content myself with endorsing your conclusions, which, however, I propose to amplify to the best of my knowledge or surmise.

You begin with the relations between might and right, and this is assuredly the proper starting point for our inquiry. But, for the term might, I would substitute a tougher and more telling word: violence. In right and violence we have today an obvious antinomy. It is easy to prove that one has evolved from the other and, when we go back to origins and examine primitive conditions, the solution of the problem follows easily enough. I must crave your indulgence if in what follows I speak of well-known, admitted facts as though they were new data; the context necessitates this method.

Conflicts of interest between man and man are resolved, in principle, by the recourse to violence. It is the same in the animal kingdom, from which man cannot claim exclusion; nevertheless, men are also prone to conflicts of opinion, touching, on

² Писмо Сигмунда Фројда Алберту Ајнштајну, Беч, септембар 1932. Одломци.

Овај Фројдов прилог чинио је део кратке преписке двојице генија током 1931-32. Повод је био позив Међународног удружења за интелектуалну сарадњу (под окриљем Друштва народа) упућен Ајнштајну с намером да се покрене иницијатива водећих умова света како би се спречио нови светски рат. Ајнштајн је прихватио позив и одлучио да се пре свих обрати Фројду кога је први и једини пут срео шест година раније у Берлину. Ова преписка је објављена 1933. под насловом *Зашто рат?* (*Why War?*) на енглеском, у ограниченом тиражу и с минималном пажњом тадашње јавности. Широј публици ова писма су постала позната и интересантна тек почетком шездесетих година двадесетог века.

occasion, the loftiest peaks of abstract thought, which seem to call for settlement by quite another method. This refinement is, however, a late development. To start with, group force was the factor which, in small communities, decided points of ownership and the question which man's will was to prevail. Very soon physical force was implemented, then replaced, by the use of various adjuncts; he proved the victor whose weapon was the better, or handled the more skillfully. Now, for the first time, with the coming of weapons, superior brains began to oust brute force, but the object of the conflict remained the same: one party was to be constrained, by the injury done him or impairment of his strength, to retract a claim or a refusal. This end is most effectively gained when the opponent is definitely put out of action – in other words, is killed. This procedure has two advantages: the enemy cannot renew hostilities, and, secondly, his fate deters others from following his example. Moreover, the slaughter of a foe gratifies an instinctive craving – a point to which we shall revert hereafter. However, another consideration may be set off against this will to kill: the possibility of using an enemy for servile tasks, if his spirit be broken and his life spared. Here violence finds an outlet not in slaughter but in subjugation...

*...Thus, under primitive conditions, it is superior force – brute violence, or violence backed by arms – that lords it everywhere. We know that in the course of evolution this state of things was modified, a path was traced that led away from violence to law. But what was this path? Surely it issued from a single verity: that the superiority of one strong man can be overborne by an alliance of many weaklings, that *l'union fait la force*. Brute force is overcome by union; the allied might of scattered units makes good its right against the isolated giant. Thus we may define „right“ (i.e., law) as the might of a community. Yet it, too, is nothing else than violence, quick to attack whatever individual stands in its path, and it employs the selfsame methods, follows like ends, with but one difference: it is the communal, not individual, violence that has its way. But, for the transition from crude violence to the reign of law, a certain psychological condition must first obtain. The union of the majority must be stable and enduring... This recognition of a community of interests engenders among the members of the group a sentiment of unity and fraternal solidarity which constitutes its real strength...*

...Thus we see that, even within the group itself, the exercise of violence cannot be avoided when conflicting interests are at stake. But the common needs and habits of men who live in fellowship under the same sky favor a speedy issue of such conflicts and, this being so, the possibilities of peaceful solutions make steady progress. Yet the most casual glance at world history will show an unending series of conflicts between one community and another...

...Regarding the world of today the same conclusion holds good, and you, too, have reached it, though by a shorter path. There is but one sure way of ending war and that is the establishment, by common consent, of a central control which shall have the last word in every conflict of interests. For this, two things are needed: first, the creation of such a supreme court of judicature; secondly, its investment with adequate executive force. Unless this second requirement be fulfilled, the first is unavailing. Obviously the League of Nations, acting as a Supreme Court, fulfills the first condition; it does not fulfill the second. It has no force at its disposal and can only get it if the members of the new body, its constituent nations, furnish it. And, as

things are, this is a forlorn hope. Still we should be taking a very shortsighted view of the League of Nations were we to ignore the fact that here is an experiment the like of which has rarely – never before, perhaps, on such a scale – been attempted in the course of history. It is an attempt to acquire the authority (in other words, coercive influence), which hitherto reposed exclusively in the possession of power, by calling into play certain idealistic attitudes of mind. We have seen that there are two factors of cohesion in a community: violent compulsion and ties of sentiment („identifications“, in technical parlance) between the members of the group. If one of these factors becomes inoperative, the other may still suffice to hold the group together. Obviously such notions as these can only be significant when they are the expression of a deeply rooted sense of unity, shared by all. It is necessary, therefore, to gauge the efficacy of such sentiments. History tells us that, on occasion, they have been effective...

...I now can comment on another of your statements. You are amazed that it is so easy to infect men with the war fever, and you surmise that man has in him an active instinct for hatred and destruction, amenable to such stimulations. I entirely agree with you. I believe in the existence of this instinct and have been recently at pains to study its manifestations. In this connection may I set out a fragment of that knowledge of the instincts, which we psychoanalysts, after so many tentative essays and gropings in the dark, have compassed? We assume that human instincts are of two kinds: those that conserve and unify, which we call „erotic“ (in the meaning Plato gives to Eros in his Symposium), or else „sexual“ (explicitly extending the popular connotation of „sex“); and, secondly, the instincts to destroy and kill, which we assimilate as the aggressive or destructive instincts. These are, as you perceive, the well known opposites, Love and Hate, transformed into theoretical entities; they are, perhaps, another aspect of those eternal polarities, attraction and repulsion, which fall within your province...

...From our „mythology“ of the instincts we may easily deduce a formula for an indirect method of eliminating war. If the propensity for war be due to the destructive instinct, we have always its counter-agent, Eros, to our hand. All that produces ties of sentiment between man and man must serve us as war's antidote. These ties are of two kinds. First, such relations as those toward a beloved object, void though they be of sexual intent. The psychoanalyst need feel no compunction in mentioning „love“ in this connection; religion uses the same language: Love thy neighbor as thyself. A pious injunction, easy to enounce, but hard to carry out! The other bond of sentiment is by way of identification. All that brings out the significant resemblances between men calls into play this feeling of community, identification, whereon is founded, in large measure, the whole edifice of human society...

...How long have we to wait before the rest of men turn pacifist? Impossible to say, and yet perhaps our hope that these two factors – man's cultural disposition and a well-founded dread of the form that future wars will take – may serve to put an end to war in the near future, is not chimerical. But by what ways or byways this will come about, we cannot guess. Meanwhile we may rest on the assurance that whatever makes for cultural development is working also against war.

*With kindest regards and, should this expose prove a disappointment to you,
my sincere regrets,*

Yours,

Sigmund Freud³

³ Драги г. Ајнштајн,

Кад сам сазнао за вашу намеру да ме позовете на међусобну размену мишљења о теми која не само што интересује вас лично него се чини да је и од јавног интереса, срдечно сам пристао. Очекивао сам да ћете изабрати проблем који лежи на самој граници сазнања, као што је то данас, тему којој сваки од нас, физичар и психолог, може приступити из свог угла, да би се на крају срели на заједничком терену, иако полазећи од различитих премиса. Отуд ме је питање које сте ми упутили – шта може да се учини како би се човечанство ослободило од ратне претње? – изненадило. А затим сам се осетио будаласто схватајући своју (замало да напишем „нашу“) некомпетентност; јер ми је то изгледало као ствар практичне политике, предмет испитивања једног државника. Потом сам схватио да питање нисте поставили у својству научника или физичара, већ као љубитељ ближњег човека, који је одговорио на позив Друштва народа, веома слично Фридриху Нансену, поларном истраживачу, који је на себе преузео задатак збрињавања бескућних и изгладнелих жртава светског рата. И, потом, подсетио сам се да нисам позван како бих сачинио практичне предлоге, већ да бих објаснио питање спречавања рата са становишта једног психолога.

Али и овде сте, у свом писму, утврдили суштину ствари и тиме одузели ветар мојим једрима! Ипак, радо ћу следити ваш траг и задовољићу се усвајањем ваших закључака, које, међутим, предлажем да поткрепим својим најбољим знањем или претпоставкама.

Полазите од односа силе и права, и то је свакако исправна полазна тачка за наше испитивање. Али, термин „сила“ заменио бих јачом и изражајнијом речју: насиље. Између права и насиља данас постоји очигледна антиномија. Лако је доказати да је једно проистекло из другог и кад се вратимо коренима и анализирамо примитивне услове, решење проблема је лако пронаћи. Морам вас замолити за стрпљење, уколико, у ономе што следи, будем говорио о познатим и потврђеним чињеницама као о новим подацима; контекст налаже такав приступ.

Сукоб интереса једног човека с другим човеком решава се, у принципу, применом насиља. Исто је и у животињском царству, од којег човек не може бити изузет, мада је човек склон и сукобу мишљења, понекад додирујући најузвишеније врхове апстрактне мисли, што захтева разрешење сасвим другим методима. Ова рафинираност је, међутим, скоријег датума. На почетку је групна сила била фактор који је, у малим заједницама, одлучивао о власништву и о питању чија ће воља преовладати. Ускоро је физичка сила примењена, а затим замењена, употребом различитих додатних средстава: победник је био онај чије је оружје било боље или онај који га је вештије користио. Тад је, први пут, са настанком оружја, мозак почео да истискује голу силу, али је циљ конфликта остао исти: једна страна је морала да буде ограничена нанетом повредом или оштећењем њене снаге, како би се порекао њен захтев или потврдило њено одбијање. Овај циљ се најбоље остварује уколико се противник дефинитивно стави ван дејства – другим речима, убије. Овакав поступак има две предности: непријатељ не може обновити непријатељство и, друго, његова судбина одвраћа друге од сличног примера. Штавише, покољ непријатеља задовољава инстинктивну потребу – овом тачком ћемо се надаље бавити. Међутим, један други обзир може се активирати против убијања: могућност употребе непријатеља за сервилне задатке, ако би његов дух био сломљен, а живот сачуван. Овде насиље налази смисао не у покољу, него у потчињавању...

...Дакле, у примитивним условима, управо надмоћна снага – голо насиље или насиље подржано оружјем – господари на све стране. Знамо да је током еволуције овакав ред ствари модификован; утрт је пут који води од насиља ка закону. Али, шта је тај пут? Сигурно потиче од просте истине: да надмоћ једног снажног човека може бити надјачана савезом слабих, да

уједињеност чини снагу. Гола сила се превазилази јединством; уједињена моћ расутих јединки представља добру прилику против усамљеног цина. Тако можемо дефинисати „право“ (тј. закон) као моћ заједнице. Мада, и оно, такође, није ништа друго до насиље, спремно да нападне свако индивидуално које стоји на његовом путу; користи истоветне методе, тежи сличним циљевима, с једном једином разликом: ради се о друштвеном, а не индивидуалном насиљу. Али, за прелазак од сировог насиља ка владавини закона, одређен психолошки услов мора бити постигнут. Јединство већине мора бити стабилно и трајно... Ово препознавање јединства интереса ствара међу члановима групе осећај заједништва и братске солидарности, што успоставља истинску снагу...

...Дакле, видимо да се ни унутар групе примена насиља не може избећи кад су у питању супротстављени интереси. Али, заједничке потребе и навике људи који живе у другарству под истим небом бирају брзе исходе таквих конфликта и, управо зато, помирљива решења имају сталан напредак. Ипак, и најлетимичнији поглед на светску историју показаће непрекидан низ конфликта једне заједнице са другом...

...Посматрајући свет данас стоји исти закључак и ви сте такође до њега дошли, додуше краћим путем. Постоји само један сигуран начин да се спречи рат, а то је оснивање, општом сагласношћу, једне централне контроле која ће имати последњу реч у сваком сукобу интереса. За ово су потребне две ствари: прво, стварање једног оваквог врховног суда; друго, његово располагање одговарајућом извршном снагом. Без испуњења овог другог услова, први је узалудан. Очигледно Друштво народа, делујући као врховни суд, испуњава први услов, али не испуњава други. Оно на свом располагању нема снагу и може је добити само ако му је његове чланице, конститутивне нације, дају. А, како ствари стоје, то је жалосна нада. Ипак, били бисмо веома кратковиди уколико бисмо игнорисали чињеницу да је Друштво народа редак експеримент какав – можда никад раније на таквом нивоу – није покушан током историје. То је покушај да се обезбеди ауторитет (другим речима, принудни утицај), који иначе искључиво лежи у сили, уводећи у игру одређена идеалистичка стања ума. Видели смо да постоје два фактора кохезије у друштву: нагон за насиљем и осећајне везе („идентификације“ у техничком говору) међу члановима групе. Ако један од ових фактора постане неоперативан, други може бити довољан да одржи групу. Очигледно овакви појмови могу бити значајни само кад изражавају дубоко укорењен осећај заједништва свих. Неопходно је, управо због тога, измерити делотворност таквих осећања. Историја нам говори да су, у појединим случајевима, заиста била делотворна...

...Сад могу да дам коментар на други од ваших ставова. Зачуђени сте тиме што је тако лако човека заразити ратном грозницом и претпостављате да човек у себи носи један активни инстинкт мржње и уништења, подложен тим стимулацијама. Потпуно се слажем са вама. Верујем у постојање таквог инстинкта и недавно сам улагао напор да испитам његове манифестације. С тим у вези, могу ли да изнесем фрагменте тог сазнања које смо ми психоаналитичари, после толико провизорних чланака и тапкања у мраку, сакупили? Ми претпостављамо да постоје две врсте људских инстинката: они који чувају и уједињују, које ми зовемо „еротским“ (у значењу које Платон даје Еросу у својој *Гозби*) или „сексуалним“ (експлицитно користећи популарну конотацију „секса“); и друго, инстинкти за уништење и убијање, које убрајамо у агресивне или деструктивне. Ово су, као што претпостављате, добро познате супротности, Љубав и Мржња, претворене у теоријске појмове; они су, могуће, други вид вечних поларитета, привлачења и одбијања, који спадају у ваш терен...

...Из наше „митологије“ инстинката можемо лако извући формулу за посредан метод у елиминисању рата. Ако би склоност зависила од деструктивног инстинкта, увек имамо његов контра-агент, Ерос, при руци. Све што ствара осећајне везе човека са човеком мора служити као ратни противотров. Ове везе су двојачке. Прво, односи према вољеном објекту, са сексуалним намерама. Психоаналитичар не треба да се либи помињања „љубави“ с тим у вези; религија користи исти језик: Воли ближњег свога као себе самог. Побожна заповест, лака за изјављивање, али тешка за спровођење! Друга спрега осећања иде преко идентификације. Све што подсећа на значајне сличности међу људима изазива овај осећај заједништва, идентификације на којима се темељи, у великој мери, читава грађевина људског друштва...

...Колико дуго ћемо морати да чекамо док остали људи постану пацифисти? Немогућно је рећи, а ипак, можда, наша нада да ова два фактора – човеков културни карактер и добро утемељена позорност у погледу форме коју ће наредни ратови узети – могу послужити за заустављање рата у блиској будућности, није химера. Али, којим ће се путевима или пречицама дотле стићи, не можемо погодити. У међувремену, можемо се ослонити на то да сваки културни развитак такође ради против рата.

С најлепшим поздравима и, уколико се ово излагање покаже као разочарање за вас, моје искрено жаљење,

Ваш,

Сигмунд Фројд

Милан Ст. Протић

КЊИГА ПРВА

ГЛАВА ПРВА

Антун (Антоније) „Џони“ Рачић родио се у Коњицу 8. октобра 1920, мада га за тај босански градић ништа није везовало осим прста судбине. Његова мајка, Петросава „Пава“, млађа кћер Николе Пашића, кренула је из Цавтата родитељима у Београд кад су почели порођајни болови. Немајући другог излаза, Пава је сишла с воза управо у Коњицу, где је, захваљујући неким добрим људима, нашла смештај, лекара и бабицу.

Никад се више није вратио у своје родно место. Није га посетио ни у пролазу. Коњиц је једино остао записан у његовим личним документима. То је било све.

Место и час Џонијевог рођења су, несумњиво, били плод случајности. Случајности, приватне и историјске, обележиле су читаву његову судбину. У њој се мало шта обистинило онако како је било планирано или како се могло

предвидети. Углавном су се догађаји одигравали чудновато и неочекивано, супротно не само законима вероватноће, него и законима реалности.

Буран је био век у којем је живео. Исто толико буран био је и његов живот. Ако није био и бурнији.

1

Џони Рачић се родио безмало две године после стварања заједничке државе јужних Словена под именом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Умро је у лето 1994, таман две године пошто је престала да постоји Социјалистичка Федеративна Република Југославија.

Џонијев отац, Стефан „Стефи“ Рачић био је Дубровчанин и католик. Мајка Пава – Српкиња православне вере. Крштен је по православном обреду 1922, у дому свог деде председника југословенске владе Николе Пашића у Француској улици у Београду. Кум му је био Милан Стојадиновић, тадашњи министар финансија, а потоњи премијер и министар спољних послова Краљевине Југославије. На крштењу је добио име Антоније, уместо далматинског Антун, како му се звао деда по оцу. Ипак, сви су га знали једино по надимку „Џони“, који му је још у раном детињству и пре крштења, наденула дадиља, Енглескиња.

И родитељи су му се венчали у православној цркви, јер Никола Пашић није хтео ни да чује да његова кћер икако друкчије ступи у брак. Венчани кум био је исти онај који је доцније крстио малог Џонија – Милан Стојадиновић. Венчање је обављено у једном малом градићу у јужној Француској 1918.

Џони Рачић је имао једну старију сестру Катарину – Кити (1919) и једну млађу, Ђурђину – Ђорђи (1926).

Пепео над морем

Његов отац је био изданак чувене бродовласничке породице Рачић, која је, у претходном колену, постала позната и богата не само у Дубровнику и околини, већ и много даље. Пореклом из Црне Горе, по свему српског корена, три брата Рачића Иво, Илија и Антун, поморски капетани, преселили су се прво у Млине, а потом у Цавтат, надамак Дубровника. Ту су покренули једну малу превозничку компанију. Било је то у последњим деценијама деветнаестог века.

Испрва су набавили један једрењак, а потом и други и трећи. Посао тројице предузимљиве браће почео је врло добро и они су се брзо заимали. Схватајући предности парне машине пре других, они су се први окренули новом проналаску. Своју компанију назвали су „Унионе Рагузе“. Антун, Џонијев деда, умро је рано остављајући за собом малолетног сина о коме је бригу преузео најуспешнији од њих, његов дундо Иво Рачић.

Иво Рачић се одвојио од браће и основао сопствено паробродско друштво под својим именом. Успех је био муњевит и огроман. Достигао је богатство с којим је ретко ко у Југославији могао да се мери, а које није било занемарљиво ни у европским размерама. Иво Рачић је био прво име Дубровника свога доба, и то без премца. Од њега је, после Ивине смрти, настало чувено предузеће „Југословенски Лојд“ чије се власништво везивало, у доброј мери неправедно, за Божу Банца, некадашњег Рачићевог помоћника.

Остало је нејасно под којим условима је Банац преузео контролу над Рачићевом компанијом. Било је гласина које су помињале оригинал Рачићевог тестамена и указивале на могућну злоупотребу. Чињеница јесте да Иво Рачић

за собом није оставио директних наследника и да је питање његове заоставштине могло бити спорно.⁴

Колико је Иво Рачић имао среће у послу, толико је био несрећан у животу. Почетком двадесетих година, оба детета, мушко и женско, однела је шпанска грозница. Недуго затим пресвиснуо је и он, од неутољиве туге за изгубљеним потомством. Остала је само његова удова и детиња мајка Марија да заврши подизање величанственог маузолеја на гробљанском брду Свети Рок изнад Цавтата. Неимар је био нико други до гласовити Иван Мештровић. Пуне две године, највећи јужнословенски вајар градио је посмртну капелу од белог брачког мермера. Било је то 1921. и 1922. За модел тек рођеног Христоса, Мештровић је узео лик малог Џонија, као знак да живот ипак побеђује смрт. Уклесан у бесмртно дело великог уметника, Џони је ушао у историју и пре него што је постао свестан свог постојања и света око себе.

Стефи Рачић је стекао врхунско школовање. Гимназију је похађао у Задру, а у Милану је дипломирао на универзитету Бокони⁵, где је положио и докторат из економије и међународне трговине. Затим одлази у Лондон на усавршавање и добија место пословође у фирми „Митровић и компанија“. Ту се прикључује Југословенском одбору и активно сарађује на припремама за

⁴ Једна од верзија је и ова. Божо Банац се оженио Ивином кћерком да би се тако приближио породици Рачић и постао њен члан. Рано удовац, зато што му је жена умрла од шпанске грознице, Банац се припремао за преузимање компаније. После смрти Ива Рачића, правни заступник и именовани извршилац тестаментa је, у дослуху с Банцем, уништио Рачићев документ о последњој вољи покојника. Тако је, по овој причи, Банац успео да заузме руководећи положај и постане наследник огромног Рачићевог богатства.

⁵ Универзитет *Луиђи Бокони (Luigi Bocconi, 1869–1896)* основао је италијански трговац Фердинандо Бокони (*Ferdinando Bocconi, 1836–1908*) у Милану 1902. Универзитет је добио име у знак сећања на Фердинандовог сина Луиђија који је погинуо 1896. у бици код Адове у Етиопији. Школа се убрзо прочула као једна од водећих европских установа за студије економије. Тај углед је сачувала до данас.

стварање Југославије. У иностранству, током рата, упознаје Николу Пашића и његову породицу. Заљубљује се у Паву и они се убрзо венчавају.

После рата се враћа у Дубровник и одмах постаје главни директор Дубровачке паробродске пловидбе, деоничарског друштва насталог спајањем неколико мањих поморских предузећа, међу којима је била и стара компанија његовог оца и стричева. Убрзо покреће послове широког замаха, храбре и визионарске. Купује неколико великих пароброда од десет хиљада тона, обезбеђујући тиме превоз људи и роба по најповољнијим ценама и за приватне клијенте и за државу. Успева да заинтересује своје акционаре за још један одважан и скуп пројекат – изградњу луксузног туристичког брода „Александар Први Карађорђевић“, видевши јасно да је будућност југословенског поморства пре свега у туризму.

Политиком у ужем смислу се никад није бавио, без обзира што је био зет Николе Пашића. Ипак, био је члан Народне радикалне странке, а доцније и Југословенске радикалне заједнице. Издахнуо је изненада, пре навршене педесете године, у Загребу 13. марта 1937.

Поводом годишњице његове смрти, говор је одржао ондашњи председник цавтатске општине Нико Враголов⁶. Ево шта је том приликом, поред осталог, рекао о Џонијевом оцу:

„У националном погледу госпар Стефи још као младић истицао се својим радом, и не знам да ли вам је позната она околност да је још прије рата, за вријеме Аустрије, госпар Стефи ходио у Београд и тражио од српске владе да се дубровачки бродови ставе под српску заставу... За вријеме рата госпар Стефи се

⁶ Нико Враголов је истовремено био и председник месног одбора Југословенске радикалне заједнице у Цавтату.

налазио у Лондону, гдје је одмах прве дане формирања Југословенског одбора ступио у његове редове и својим везама и познавањем прилика у Енглеској и Италији, те својим личним радом много допринио да је Југословенски одбор имао онако велики успјех. Овим његовим радом у Југословенском одбору може се госпар Стефи убројити међу оне који су директно помогли остварењу данашње велике и недјелјиве Југославије.⁷

* * *

Никола Пашић (1845–1926) оженио се у зрелим годинама, тек при крају пете деценије живота. У оно доба, то је био релативно чест обичај за мушкарце у градским срединама. По правилу су старији мужеви узимали много млађе жене.

Кад се оженио, Пашић је за собом већ имао политичку каријеру дужу од четврт века. Први пут је изабран за народног посланика још 1878. У међувремену је основао Народну радикалну странку (1881). Био је осуђен на смрт у одсуству због оптужбе да је стајао иза Тимочке буне и био њен главни подстрекач и организатор (1883). Провео је следећих шест година у бугарском избеглиштву (1883–1889), да би се вратио тек пошто је краљ Милан Обреновић одустао од престола. Биран је за председника Народне скупштине (1890) и први пут за председника владе (1892). У политичком животу трајао је готово шездесет година. Укупно је образовао двадесет два министарства под својим председништвом: дванаест у Краљевини Србији и десет у Краљевини СХС⁸. У томе свакако држи светски рекорд међу политичарима и државницима у

⁷ Говор је у целини објављен на првој страни листа „Дубровник“, 19. марта 1938.

⁸ У Србији: 1892, 1904, 1904–1905, 1906–1907, 1907–1908, 1908, 1909–1911, 1912–1914, 1914–1917, 1917–1918, 1918 (март–новембар) и 1918 (новембар–децембар).

У Југославији: 1921 (јануар–март), 1921 (март–децембар), 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924 (март–мај), 1924 (мај–јул), 1924–1925, 1925, 1925–1926.

демократском свету. Уз то, никад није постао премијер ванредним средствима, већ сваки пут потпуно регуларно, вољом парламентарне већине. И у Србији и у Југославији.

Отац Николе Пашића, Петар, пекар у Зајечару, водио је порекло из Македоније. Није јасно како је породица стекла презиме Пашић. Међу православним Србима оно се појављивало веома ретко и то само у Босни. Једини Пашићи за које се знало у Србији били су ближа или даља родбина Николе Пашића.

Пашићева изабраница била је девојка из уважене породице Дуковић, породице тршћанских Срба старином из Боке Которске. Супруга Ђурђина донела му је знатан мираз који је коначно решио све његове новчане потребе. Родила му је троје деце: сина Радомира – Радета и кћери Дару и, рекосмо, Петросаву – Паву, Џонијеву мајку.

Раде Пашић се женио три пута. С првом женом, Гркињом Катарином – Бебеком⁹ имао је два сина: Николу и Влатка. С другом, Загрепчанком, опет Катарином – Тинком, изродио је још троје: синове Петра и Ђорђа и кћи Ђурђину. Најзад, с трећом женом¹⁰ није имао породе, али је усвојио њену кћер.¹¹ Размажен и склон скандалима, вечито задужен и умешан у сумњиве послове, Пашићев син је задавао непрестане главобоље и свом оцу и целој породици. Студирао је архитектуру и уметност у Минхену, али универзитет

⁹ Ова Гркиња се доцније преудала за српског и југословенског дипломату и дугогодишњег посланика на страни Драгомира Касидолца.

¹⁰ Била је „модискиња“, како се тад говорило. У ствари кројачица шешира из Београда.

¹¹ Пашићеви потомци су се углавном расули по свету. Најстарији Никола, адвокат, био је члан омладине Југословенске војске у Отаџбини. Током Другог светског рата је емигрирао у Канаду. Унук Влатко је до смрти живео у Швајцарској. Петар је остао у земљи и постао један од најцењенијих београдских сценографа. Ђорђе се преселио у Италију, а Ђурђина деценијама живи у Лос Анђелесу (САД).

Џонијева млађа сестра, такође Ђурђина, никад се није вратила у Југославију после рата. Никад није долазила ни у посету. Заувек је остала да живи у Енглеској. Старија сестра Кити рано је умрла од тровања крви.

никад није завршио. Причало се да је старог Пашића ударила срчана кап после сазнања о једној скандалозној финансијској работи свог првенца. Било је то 10. децембра 1926, непосредно после Пашићевог сусрета и разговора с краљем Александром у четири ока. Шта су том приликом саговорници један другом рекли може само да се нагађа. Оно што се поуздано зна јесте да је Пашић био видно нерасположен и да је умро неколико сати после тог састанка.

Радетов први брак склопљен је на Крфу 1917, у доба кад је Србија била окупирана, а српска војска преживљавала тешке тренутке и трпела болне губитке. Поврх тога, Пашић је успео да заклони свог сина од мобилизације, наводно због његовог слабог здравља. Истина је била да Раде није хтео да обуче униформу и да су му разбигра и провод били једина интересовања. Српска јавност је, сасвим оправдано, с горчином и прекором примила вест о женидби сина српског премијера у зло време и за Србију и за српски народ. Али, млађани Пашић није много хајао за то. Док су други Срби гинули за отаџбину, он је ишао на медени месец.

Пашићева старија кћи Дара удала се за професионалног дипломату Божидара Пурића, југословенског посланика у Паризу пред Други светски рат и кратко време председника избегличке владе у Лондону 1944. По завршетку рата, Пурићи су прешли Атлантик и населили се у Сједињеним државама. Под комунистима, Божидару Пурићу се у одсуству судило као народном издајнику. Попут многих предратних политичара који су одбили сарадњу с Титовом влашћу, и он је био осуђен на вишегодишњу робију.

Пепео над морем

По изричитој жељи свог оца, мали Џони је четворогодишњу основну школу учио у Цавтату. Очева намера била је да свог јединца веже за земљу и народ из ког је потекао. Желео је да му матерњи језик буде усађен за сва времена, па да га онда пошаље у најбоље школе у Европи и пружи му врхунско образовање. Упоредо с тим, сва Стефијева деца имала су од малена енглеске васпитачице, тако да су заједно с матерњим говорила и енглеским језиком.

У интелектуалним срединама међуратног периода, било је уобичајено да млади уче и равноправно користе више страних језика. Најмање два, а често и још неки. У породици Рачић ово је било тим логичније што су и Пава и Стефи сами говорили неколико различитих језика. Стефи је једнако добро као и свој, говорио и италијански и енглески, а прилично је знао и француски. И Пава је владала француским и енглеским, а понешто и немачким језиком.

Цавтатска школа била је сасвим обична државна школа у коју су ишла деца локалног становништва. Осим Рачића у Цавтату није било ни богатих ни школованих људи. Био је то углавном једноставан свет рибара, помораца, послужитеља и неколико занатлија. Отуд је основна школа представљала обавезно, али истовремено и довољно образовање за већину житеља Цавтата.

Џони Рачић, мада богаташки син, друговао је са својим вршњацима у малом приморском градићу. Још из тог доба носио је у себи нечег несташног и мангупског. Није био од оних дечака које су брижни родитељи издвајали из околине и штитили од понекад немилосрдног сусрета с реалним животом. Напротив, његова природа била је пустоловна и одважна. Међу својим друговима био је предводник у неваљалству и збијању шала на рачун старијих.

Спрдња са одраслима била је најомиљенија забава већине далматинских момака, као што је то био обичај у читавом медитеранском свету још од

памтивека. Те шале су по правилу биле грубе и увредљиве, али су, у исти мах, одражавале један посебан и препознатљив народни менталитет човека у Средоземљу. Оно за шта би се Немац или Англосаксонац смртно увредио, или оно што ни у сну не би помислио а камоли изговорио, у Далмацији се узимало као сасвим нормална ствар.

Ни учитељи према њему нису били ништа попустљивији него што су били према осталим цавтатским ученицима. Већ на првом кораку, млади Рачић је научио да за њега неће бити гледања кроз прсте и попуштања. Жив и непокоран, без посебног занимања за школу, Џони је, још као сасвим мали, очврснуо у борби за остварење своје слободе и независности.

Упркос немирној нарави, улазио је у ред одличних ђака, што, истини за вољу, од њега није захтевало велики труд. Оно што је слушао у кући далеко је превазилазило знања потребна у основној школи.

* * *

Дом Стефија и Паве у Цавтату налазио се на самој обали, на месту на којем се завршава рива једним малим тргом и почиње шеталиште уз море. Била је то пространа камена грађевина, налик модерним градским здањима са двадесетак одаја различитих намена. Са унутрашње стране, заклоњена од очију радозналих пролазника, налазила се прекрасна медитеранска башта с дрвећем слатког лимуна, дивљих поморанци и старих смокава. Уз ограду је пузао босиљак покривајући читаву површину зидова ситним љубичастим цветовима.. По башти су се лењо вукле велике корњаче од стотину и више година. За њима су се, једнако полако, кретали њихови потомци, од којих је понеки, може бити, жив и данас, изгубљен негде у цавтатским ђардинима.

Ово здање је, наравно, отето после Другог светског рата и преуређено у хотел Супетар.

Недалеко од куће Стефија Рачића почиње дугачка стаза уз стеновиту морску обалу, која обилази око целог полуострва Рат. На самом почетку те стазе уздиже се величанствена вила Илије Рачића. Одатле се каменим степеницама стиже до некад приватне плаже породице Рачић. Данас је то цавтатско градско купалиште.

Дом Ива Рачића подигнут је на супротној страни залива, на малој узвишици изнад мора. Није то била претерано велика кућа како би се могло очекивати од човека материјалног богатства Ива Рачића. У комунистичко доба, она је поклоњена властодршцима Социјалистичке Републике Македоније који су је претворили у своје одмаралиште. Доцније је од ње постао хотел Македонија.

* * *

Цавтат¹² је смештен у ували облика потковице. До њега се стиже кривудавим путем од неколико километара који се спушта с магистрале од Дубровника према Боки Которској. Цавтатски друм се одваја на десетак километара јужно, код засеока по имену Звековица.

У модерно доба Цавтат се проширио и на суседну увалу Тиха, у ствари део Жупског залива, где је саграђено више луксузних хотела и низ модернијих кућа. На другој страни, на рту Суштјепан, подигнут је својевремено највећи

¹² Личним залагањем Стефија Рачића Цавтат је најзад административно одвојен од Дубровника добивши статус самосталне општине. Догодило се то, нажалост, непосредно после његове смрти. Комунистичка власт је укинула цавтатску општину, тако да је Цавтат деценијама имао само једну понижавајућу месну канцеларију.

хотел на Јадрану чији је назив најављивао потоње догађаје у Хрватској. Назван је Кроација.

Како се напусти цавтатска увала ка отвореном мору, указују се три мала ненасељена острва која чине једну географску целину са самим градом и заливом. Највеће је острво на југоистоку Мркан, а непосредно до њега живописна, али дивља Бобара. Овамо, на североисток, ка Жупском заливу и граду Дубровнику долази се до трећег цавтатског острва, најмањег по површини али најпитомијег, острва Супетар.

Сам градић личи на већину капетанских места у приморју. Обала и пристаниште с редом високих палми, правилно распоређених и дивног изгледа, али препуних огромних пацова. Понекад, ноћу, ови одвратни глодари масовно напуштају своја скровишта у тропском дрвећу, прекривајући читаву луку својим одвратним меснатим телима.

Уз риву се ређају камене куће неједнаких величина и старости, али све сличног стила градње. На једном крају цавтатске обале стоји Црква светог Николе. На другом – фрањевачки манастир.

Од главне улице стрмо нагоре воде попречне улице, отприлике на сваких тридесет метара, да би се, после стотинак напорних степеника било којом од њих, дошло до Пријека, улице паралелне у односу на главну риву.

Цавтат се најлакше препознаје по мирисима и звуцима. У предвечерје нарочито. Тад обично почне да дува маестрал и доноси јак задах распаднутих морских трава и алги, мешајући га с опојним мирисом густих далматинских четинара.

Под налетима вечерњег ветра таласи све снажније ударају о камениту обалу и враћају се назад ка пучини, чују се црквена звана на сваки пун сат,

пропраћена грмљавином авиона у слетању. Аеродром Чилипи је од Цавтата удаљен једва неколико километара.

Цавтат никад није имао више од хиљаду становника, већином католичке вероисповести, али и с понеком српском породицом међу староседеоцима.

* * *

Надомак Цавтата налазио се антички град Епидаурус, по коме су многи памтили и сам Цавтат. Подигли су га стари Грци да би, поткрај трећег века, потпао под власт Римљана. У петом веку га освајају источни Готи. Педесетак година доцније, 535, улази у састав Источног римског царства.

Цавтат¹³ је добио име од латинског *Civitas vetus*, како су бегунци из тек основаног Дубровника називали своје матично место. У седмом веку су га населили Словени. Године 1426, заједно с Конављем, откупљује га Дубровачка република од војводе Радослава Павловића. Отад Цавтат представља друго по значају место у Републици и живо учествује у потоњем политичком и трговачком животу Дубровника.

3

Ни мањег градића од Цавтата, ни више знаменитих људи рођених у њему у деветнаестом веку. Поред Рачића, Цавтат може да се похвали тројицом великана. То су, по годинама рођења, Валтазар Богишић, професор и правни

¹³ О томе како је Цавтат добио име постоји и једна локална легенда. Наводно, назив потиче од заносне Цавтиславе, кћери краља Епидауруса Косуна и краљице Амрузе. Прича каже да су многи просци долазили тражећи њену руку, да је њен отац најзад одлучио да је да оном ко први испуни један од ова четири задатка: сазида утврђење око града, подигне велики храм у граду, изгради аквадукт или дотера пуну лађу свиле у град. Најбржи је био један градски племић по имену Вршанин, који је успео да први воду доведе до града.

На отварању новог водовода, принчеца Цавтислава требало је да прва окуси воду из златног пехара. Али, уместо млаза воде одједном у њено крило улете велики гуштер, каже даље прича. Њу удари кап од изненађења и она паде на месту мртва. Легенда казује да је гуштера у водоводну цев ставио један од љубоморних удварача. У спомен на прелепу Цавтиславу, после земљотреса који је уништио старо насеље, нови град је добио име Цавтат.

писац, Влахо Буковац, сликар и портретиста и Франо Супило, новинар и политичар.

* * *

Валтазар Богишић (1834–1908) потицао је из добростојеће цавтатске породице, старином из Конавља. Мајка му је умрла на сестрином рођењу, отац се убрзо поново оженио, али више није имао порода.

По сведочењу самог Валтазара, Богишићи су се покатоличили, угледајући се на највећи део конављанског становништва. Слично као и Рачићи, и они су се спустили на море у потрази за срећом и бољим животом.

Богишићев отац се противио идеји да му син оде на велике школе ван родног места. Сматрао је да његов јединац треба да остане код куће и преузме бригу о породичним пословима и имању. Зато је млади Валтазар учио нередовно у основној школи у Цавтату и код фратара кад би успео да нађе времена и кријући од оца. Једино вредно што је научио у завичају био је италијански, у то доба званични језик у целој Далмацији.

У лицеј се уписао с пуних осамнаест година, и то у Венецији. Средњу школу је завршио с пуних двадесет пет, 1859. Али, жеља за учењем и знањем код оних људи које је Бог обдарио упорношћу и марљивошћу, сваки пропуст, ма колико изгледао непремостив, може да се надокнади. Вођен огромном вољом, Богишић се уписао на универзитет у Бечу. Студирао је упоредо филозофију и права. Филозофију је дипломирао 1862, а права две године касније, 1864. У међувремену се запослио у бечкој дворској библиотеци на препоруку словеначког лингвисте Ф. Миклошића. Током студија боравио је у Берлину, Минхену и Паризу и веома проширио своје сазнајне видике. Поред италијанског и немачког, изврсно је савладао и француски језик. Учио је и енглески и

шпански, а могао је да се служи свим словенским језицима. Поред матерњег, писао је још и на француском, немачком, италијанском, руском и латинском. Своје личне белешке најчешће је записивао на француском. И кад је писао српским, повремено је убацивао француске изразе и пословице. Употребљавао је и латиницу и ћирилицу.

Посебно се занимао за правну историју, римско право, филозофију, филологију и историју.

Међу многим познатим професорима и научницима које је упознао и с којима се зближио посебно место заузима Вук Ст. Караџић, чија кћи Мина о њему говори као о „пријатељу куће“. Током рада у бублиотеци сусретао је српске научнике Ђуру Даничића, Стојана Новаковића, Јована Гавриловића, а од Хрвата Фрању Рачког и Ватрослава Јагића.

Већ 1867. кад је образована Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу, Богишић постаје њен редовни члан. Непосредно после тога изабран је у Српско учено друштво (доцније Српску краљевску академију) у Београду и Матицу српску у Новом Саду.

Човек који је матурирао у двадесет шестој години, постао је академик с тридесет три.

Од 1870. био је редовни професор на Новоросијском универзитету у Одеси. Тамо се задржао свега три године, прилично незадовољан својим тамошњим статусом. После више покушаја да од Петрограда издејствује премештај, најзад је у томе успео 1873. На захтев црногорског књаза Николе, Руси су му доделили задатак да изради „Општи имовински законик“ за Црну Гору.

Следеће, 1874, преселио се у Париз. У француском главном граду је, уз краће прекиде, живео до смрти, дакле безмало три и по деценије.

Рад на имовинском законнику трајао је од 1873. до 1888. Богишић је, сасвим у складу са својим правноисторијским уверењима, предузео опсежна истраживања обичајног права међу локалним становништвом у Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији, записујући имовинскоправне институте који су се ту примењивали од вајкада. Могло би се рећи да је Богишић урадио с обичајним правом оно што је Вук урадио с народним песмама и предањем. Прво га је сакупио и уредио, а потом му дао облик и садржину писаног и кодификованог правног документа, усагласивши га са савременим достигнућима из приватног права и европским грађанским законцима оног доба.

Резултат Богишићевог дугогодишњег рада показао се изванредним. „Општи имовински законик“ за Црну Гору свечано је проглашен 1888. (додуше у његовом одсуству) у црногорској престоници на Цетињу. Новелирана верзија законика појавила се десет година доцније, 1898.

Ево неколико особених навода из овог изванредног дела правне науке:

„Кад се двоуми, треба ли неко неко законско правило примијенити некоме послу или случају, или кад правило није на први поглед посве јасно, тад ће се прибјећи к нарочиту тумачењу, да би се разазнао прави му смисао и истинита намјера коју је законодавац имао кад га је постављао.“

(Тумачење правног акта)

„Сваки је човјек имаоник, тј. у границама законским свак је потпуно властан имати своју сопствену имовину: тећи је, уживати и њоме располагати по вољи. Никоме се имаоништво у опште ускратити не може.“

(Право својине)

„Какав год ко био по својој моћи и положају у свијету: био богат или сиромаш, знатан или незнатан, закони ће који владају имовинским правима и пословима, бити у свему једнаци и за њега и за сав остали свијет. У томе неће имати никаквог преимућства ни сам Владалац.“

(Једнакост пред законом)

Те 1888. Валтазар Богишић изабран је за дописног члана француске Академије моралних и политичких наука у Паризу, која је део гласовитог Института Француске¹⁴.

Валтазар Богишић је читавог живота био под јаким утицајем словенофилства и интегралног југословенства. У служби царске Русије, он је истовремено заступао и њене политичке и сваке друге интересе. Веровао је у садејство и заједништво словенских народа под окриљем велике Русије.

Од ране младости је био уверен да су Срби и Хрвати један јединствен народ с два имена и две вере. О њима је писао као о „Србо-Хрватима“ или „Србима-Хрватима“. Том уверењу остао је веран до краја. У званичној Србији за владе краља Милана (1868–1889) није био најбоље примљен пре свега због Миланове аустрофилске политике. То је једини разлог што му није понуђено место на београдској Великој школи, упркос упорном залагању Стојана Новаковића.

¹⁴ Académie des sciences morales et politiques de L'Institut de France.

Институт Француске састоји се од пет академија. Поред Академије моралних и политичких наука, ту су још и: Академија наука, Академија инскрипција, Француска академија и Академија лепих уметности (Académie des sciences, Académie d'inscriptions, Académie française et Académie des beaux arts).

Валтазар Божишић је издахнуо на путу од Беча ка Цавтату. Сахрањен је у свом родном граду, којем је оставио своју целокупну заоставштину, укључијући своје оригиналне списе и драгоцену библиотеку.

* * *

Право презиме чувеног хрватског сликара, родом из Цавтата, Влаха Буковца (1855–1922) било је Фађони (Faggioli). Своје прве слике потписивао је управо овим презименом. Доцније је сам променио своје име и узео Буковац, јамачно због тога што је истицало његову јужнословенску припадност.

Буковац је као млад био велики пустолов. Свом сликарском таленту није давао много значаја, тако да се бавио свакојаким пословима на прекоокеанским бродовима. Тако је, у раној младости, путовао у Цариград и Одесу, али и у далеки Перу и још даљу Калифорнију. У Сан Франциску се запослио у једном ресторану као конобар. Тамо је слободно време користио за сликање, направивши више портрета гостију ресторана.

По повратку у Цавтат, уз помоћ Меде Пуцића, Дубровчанина и свог добротинитеља, који је први препознао изузетан Влахов таленат, продао је једну слику бискупу Штросмајеру и од тог новца отишао на Школу лепих уметности у Париз код професора Кабанела. Било је то 1877.

Од тог тренутка почела је једна вртоглава сликарска каријера.

Већ је 1882. излагао на чувеном Париском салону. Његова слика „Велика Иза“ направила је изузетан утисак и на посетиоце и на ликовну критику. Исте године боравио је у Београду ради портретисања краља Милана и краљице Наталије. На Париском Салону¹⁵ 1884, представио се с неколико великих

¹⁵ Париски Салон (*Salon de Paris*) важио је за најпрестижнију уметничку изложбу у Европи деветнаестог века. Налазио се под окриљем француске Академије лепих уметности од 1745. до

Пепео над морем

композиција. Одмах после тога одазвао се позиву књаза Николе и на Цетињу насликао црногорског владара и његову породицу.

Наставио је да слика портрете по поруџбини, гостујући у Сплиту, Дубровнику и Лондону. Од 1887. стално се настанио у Паризу. Имао је атеље који је сам уредио на Монмартру. Следеће године изложио је две своје познате слике „Зора умире у загрљају дана“ и „Христ, пријатељ малених“.

Од 1894. живи у Загребу, где слика „Гундулић замишља Османа“ и завесу за Хрватско народно казалиште с мотивима хрватског препорода. Око њега се скупља немали број младих хрватских сликара с којима јавно наступа на изложби.

Године 1900. сели се у Беч, да би 1903. био позван за професора сликарства на уметничкој академији у Прагу. Ту остаје до краја живота 1922.

Влахо Буковац је био изузетно плодан сликар. Сматра се да је урадио око 150 великих слика и најмање 400 портрета.

Био је лични пријатељ породице Рачић. И он и његова кћи, такође сликарка, насликали су ликове већине Рачића.

* * *

Без обзира на колосална дела Богишића и Буковца, најпознатији Цавтаћанин био је Франо Супило (1870–1917). Ово пре свега због тога што се бавио политиком, делатношћу која увек привлачи највећу пажњу и савременика и хроничара.

1880. Следећих десет година (1881–1890) одржаван је ван државног оквира, у организацији Друштва француских уметника. Познат по конзервативном приступу, највећи број кандидованих слика импресионистичког правца био је одбијен. Почев од ремек-дела Едуара Манеа „Ручак на трави“ 1863. Као реакција на овакав став чланова жирија париског Салона, настао је Салон одбијених (*Salon des refusés*) на којем су излагали углавном авангардни уметници. Занимљиво је да је ову идеју покренуо сам Наполеон Трећи, тадашњи император Француске.

Опет за разлику од својих славних земљака, Супило није био претерано школован, а није био ни одвећ даровит. Ипак, продорност, борбеност и убеђење биле су личне одлике које су овог Хрвата довеле у жижу политичке јавности не само међу јужним Словенима, него и међу Европљанима.

У енциклопедијским јединицама за њега обично пише „политичар и публицист“, у немогућности ближег одређења.

Франо Супило је врло рано почео да се бави новинарством у Дубровнику, још као гимназијалац. Од 1900. прелази у Ријеку где покреће „Нови лист“, новине које убрзо постају један од битнијих гласила у политичком животу Хрватске.

Од 1905. Супило је један од стубова српско-хрватске коалиције која делује у Хрватском сабору и у угарском парламенту. Истиче се националном борбеношћу за права Хрвата, а против мађарске доминације. Године 1909. долази у раскорак са српско-хрватском коалицијом. Наставља самосталну активност на широкој националној основи.

Одмах по избијању Првог светског рата прелази у Италију и придружује се осталим југословенским активистима. Један је од оснивача Југословенског одбора.

Франо Супило први сазнаје за тајне преговоре између Италије и сила Антанте који су се окончали потписивањем Лондонског уговора 1915. и о томе обавештава руског министра иностраних послова Сазонова.

Незадовољан политиком Југословенског одбора напушта његово чланство 1916. Одушевљено прихвата закључење Крфске декларације 1917. речима:

Пепео над морем

„Ово је је гранитно-хисторијско дјело и идеја водила садашњости и будућности читавог нашег народа, ма какав га тежак и трнаст пут још чекао.“

Умро је у Лондону исте те 1917. Његов пепео пренет је у родни Цавтат уз све народне почести, тачно после једне деценије, 1927.

4

С непуних једанаест година, у септембру 1931, Џони Рачић се отиснуо у свет. Уписали су га у први разред једног врло престижног интерната у француском делу Швајцарске, на пола пута између Лозане и Женева.

Оставили су га у соби с једним Италијаном и једним Шпанцем како би наредне четири године провео у учењу и дружењу са својим европским вршњацима и под строгим оком швајцарских наставника. Данима је наш дечкић неутешно плакао, не успевајући ником да објасни колико је усамљен и колико му недостају његова породица, његова *nanny*¹⁶ и његов Цавтат.

Само је летње распусте проводио у родитељском дому. До Швајцарске се стизало једино железницом, а пруге нормалног колосека до Дубровника није било. Зато је, у пратњи неког старијег, обично узимао „Семплон експрес“ од Женева до Београда, а онда најчешће аутомобилом одлазио у Цавтат.

Школска настава у швајцарском „колежу“ одржавала се искључиво на француском, а први страни језик био је немачки. Поред осталих знања, овде је Џони научио још неколико страних језика. Француски и немачки у школи, а италијански и шпански од својих собних колега. Уз то, највише се занимао за природне науке, књижевност и историју. Био је и члан пливачке секције. С

¹⁶ Енглеска реч за дадиљу.

обзиром да је одрастао на мору и да је научио да плива пре него што је проходао, лако је изабран у први пливачки тим своје гимназије.

Као и други европски интернати, и овај је био само за дечаке. Најближи интернат за девојчице био је прилично далеко. Међу њима није било никаквих додира и заједништва. Дечаци су живели одвојено, с чежњом замишљали девојке, под будним надзором професора, обавезно мушкараца. Исто правило вредело је и за девојачке школе.

Нижу гимназију завршио је 1935, кад је положио и малу матуру¹⁷.

* * *

По повратку из Швајцарске Џони је већ био момак од петнаест година. Широких плећа и светле косе, кратко подшишан *à la brosse*, како је налагао школски ред, топлих плавих очију наслеђених од оца и господског држања, остављао је утисак истинског младог Европљанина. Већ је у Швајцарској открио чари читања и учења и знатно продубио своја знања.

У трећем разреду га је дочекала очева неочекивана и прерана смрт. Остао је без мушког родитеља онда кад му је био најпотребнији. Читав његов будући живот биће обележен тим трагичним догађајем. Бремене одговорности навалило му се много пре него што је требало. Окружен женама, мајком и сестрама, у својој околини није имао никога на кога је могао да се ослони. Ујак Раде, једини

¹⁷ У његово време основна школа је трајала четири године, а гимназија осам. Гимназија је била подељена на нижу и на вишу и свака је трајала четири године. После завршене ниже гимназије полагао се матурски испит (мала матура), као и после више (велика матура, у Француској *Baccalauréat*, у Швајцарској *Maturité*). Овај систем примењивао се у већини европских просветних система тог доба, па и касније.

У Југославији се овај систем примењивао све до педесетих. Тек тад су комунисти увели тзв. „осмољетку“, тј. осмогодишњу основну школу. Нажалост, ту није био крај њиховом експериментисању с просветом. Врхунац комунистичке глупости у образовању несумњиво је било тзв. „усмерено“ школовање уведено седамдесетих. Ова накарада од школског система везивала се за тадашњег истакнутог хрватског руководиоца Стипу Шувара.

Пепео над морем

мушкарац у фамилији, био је све друго само не личност од поверења и чврстине.

Било је очигледно да породица Рачић у Џонију добија право наследника.

ГЛАВА ДРУГА

1

Последња четири разреда средње школе похађао је на чувеној Вестминстерској школи¹⁸ у Лондону. Тамо је провео период од 1935. до 1939.

Вестминстерска школа спада у најстарије и најелитније образовне установе у Великој Британији. Њој уз раме могу да стану још само Итон и Хероу. Отуд се и развило вековно супарништво између ових школа.

Као званичан датум оснивања Вестминстерске школе узима се 1560. Тад је енглеска краљица Елизабета Прва издала један указ којим је установљен „Колеџ“ и којим се јамчи да ће Круна покривати трошкове школовања за четрдесет дечака. Уз то, Елизабета Прва се обавезала да ће најбољи ученици из

¹⁸ Westminster School, London.

Вестминстера добити стипендије за студије или на Крајст Черч колеџу¹⁹ на универзитету у Оксфорду или на Тринити колеџу²⁰ у Кембриџу.

Постоји и предисторија ове знамените институције британског образовања. Први подаци о школи у Вестминстеру сежу у 1179. Те године су бенедиктински калуђери из Вестминстерске опатије²¹ упутили молбу римском папи Александру Трећем да им дозволи оснивање мале верске школе. Непобитно је доказано њено непрекидно постојање све до четрнаестог века. Вестминстерска школа је посебним краљевским актом Хенрија Осмог изузета из његовог декрета о укидању свих бенедиктинских манастира у целој Енглеској.

* * *

Следи још неколико занимљивих појединости из дуготрајне историје Вестминстерске школе.

Године 1685. вестминстерски ђаци присуствују крунисању британског монарха.

Године 1796. одржана је прва утакмица у крикету између Вестминстера и Итона.

¹⁹ Christ Church College, Oxford University.

²⁰ Trinity College, Cambridge University.

²¹ Вестминстерска опатија (Westminster Abbey) јесте богомоља посвећена св. Петру у којој су крунисани сви британски монарси од Вилијама Освајача (1066) до данас, изузев лејди Џејн Греј, Едварда Петог и Едварда Осмог, који никад нису крунисани. Од освећења 1065. ово чувено лондонско здање зидано је и дозиђивано више пута. Вестминстерска опатија служи истовремено и као британски Пантеон. У њој су сахрањени најславнији Британци. Све крунисане главе до Џорџа Другог такође су сахрањени на овом месту. Доцнији владари покопани су у капели св. Ђорџа у дворцу у Виндзору.

Међу бесмртницима чији се гробови налазе у Вестминстерској опатији истичу се следећи: Чарлс Дарвин, Исак Њутн, Џефри Чосер, Чарлс Дикенс, Радјард Киплинг, Георг Хендл, Лоренс Оливије, Вилијам Гледстон. Ту се налази и гроб незнаног јунака.

Међу онима који нису сахрањени у Вестминстеру, али су им на том месту одржане комеморације, издвајају се: Вилијам Шекспир, Винстон Черчил, Бенџамин Дизраели, Оскар Вајлд.

Године 1810. Вестминстер побеђује Итон у веслачкој трци осмераца на Темзи.

Године 1868. на основу закона о јавним школама, Вестминстер стиче статус независне просветне установе.

Године 1883. први пут се уводи неklasични школски програм.

Године 1941. Вестминстерска школа и колеџ су уништени у немачком бомбардовању.

Године 1950. школа се поново отвара.

Године 1967. уписује се прва девојка.

Године 1973. девојке постају пуноправни ђаци Вестминстера.

У најзнаменитије студенте на Вестминстеру спадају: Џон Лок, филозоф (1632–1704), Едвард Гибон, историчар (1737–1794), Џереми Бентам, филозоф (1748–1832), Џон Гилгуд, глумац (1904–2000), Ким Филби, совјетски шпијун (1912–1988) и Питер Јустинов, глумац, писац и редитељ (1921–2004)²².

У време кад је Џони Рачић похађао Вестминстер била је то једна од најскупљих школа на свету. И данас долази у ред просветних институција с највишим школаринама. Укључујући наставу, стан и храну, једногодишња цена школовања на Вестминстеру прелази цифру од тридесет хиљада фунти стерлинга. У Џонијево доба сигурно није било ништа јефтиније.

* * *

²² Питер Јустинов био је у истом одељењу са Џонијем. Отац му је био немачко-руског порекла, пилот ловац у немачкој авијацији у Првом светском рату. Тридесетих година радио је као дописник немачког радија у Лондону. Британско држављанство добио је 1935. Заврбован од Интелигенс сервиса почео је да ради за МИ5. Питерова мајка била је балерина и сликарка помешаног руско-француско-италијанског порекла. Њен отац Леон Беноа био је царски архитекта у Русији и власник чувене слике Леонарда Да Винчија „Мадона“. Њен предак по мушкој линији, Жил-Сезар Беноа, напустио је Француску за време Велике револуције, отишао у Русију и постао главни кувар на двору цара Павла Првог.

Питер Јустинов се прославио играјући у филмовима снимљеним по романима Агате Кристи, као непоновљиви тумач лика Херкула Поароа.

Вестминстерска школа је саставни део Вестминстерске опатије. У ствари, с обзиром на чињеницу да у опатији одавно нема монашког реда и редовне верске службе, школа је главна делатност у оквиру Вестминстера.

Вестминстер је градски кварт у централном Лондону, западно од Лондонског моста, на стотињак метара од реке Темзе. Школски објекти су раштркани по околини и не чине јединствену целину, већ се налазе у посебним јединицама све до Ковент Гардена. Спаваонице и трпезарије су одвојене од зграда са учионицама и лабораторијама, а ученици сваког појединог разреда смештени су у посебној кући.

Вестминстер је стекао изузетно име по строгости и дисциплини које у тој школи владају стотинама година. Дуго су наставници Вестминстера примењивали силу над ђацима, и то не само за непослушност него и за незнање. У Вестминстеру младићи из старијих разреда надгледају своје млађе другове. Млађи студенти су традиционално и послужитељи својих старијих другова. Дужни су да одржавају њихове собе, одела и обућу. Заузврат старији им помажу у савлађивању наставног програма и изради домаћих задатака. И старији су располагали правом да физички кажњавају млађе. То се најчешће радило прутом по длановима²³. Веровало се да се бруталним васпитањем стварају млади људи чврстог карактера. И кад су друге школе напустиле овај старински начин дисциплиновања омладине, Вестминстер је остао веран традиционалним методама подизања младе генерације.

И ритуалне игре о важним датумима за школу биле су невероватно грубе и насилне. Организоване су обредне туче пешкирима везаним у чвор, којима су старији ударили млађе, па ко успе да се спасе. Друга омиљена игра

²³ Овај обичај се називао фегинг (*fagging*).

вестминстерских школараца одржавала се о Ускресу. Том приликом, сваке године, школски кувар умеси тврду погачу и баци је међу раздражене ђаке који се, потом, бесомучно бију за комад погаче, јер се то сматрало за најдрагоценији трофеј. Туча није могла да прође без озбиљних повреда. Било је ту и сломљених руку и разбијених носева и оплављених очију. Нико се од наставника није узбуђивао због тога. Вестминстерци су одгајани као на најсуровијим војничким курсевима.

Вестминстер је такође стекао чувење по изванредним школским представама на латинском језику. Древни обичај да, поред енглеског и књижевности, уче старогрчки, латински и проучавају Свето писмо остали су препознатљиви симболи школе у Вестминстеру. Од краја деветнаестог века, програм је подразумевао и француски, математику, физику, хемију, историју, географију и уметност, али се од класичних предмета никад није одустало.

Од спортова, упражњавали су се крикет лети и рагби зими. С веслањем се престало када је Темза постала сувише загађена и опасна по здравље.

Тек у најновије време укинута су ови негдашњи обичаји и Вестминстер је почео да личи на многе друге средње школе интернатског типа.

Али, у Џонијево доба било је све по старом. И он је морао да прође кроз сва искушења једног вестминстерског ђака. Челичио се и телом и духом, мада му није лако било. Код куће је био мајчин љубимац, у много чему бесан и размажен. У Енглеској је морао да се навикне на дисциплину, ред и батине.

* * *

Пепео над морем

Отприлике у истом периоду, између 1937. и 1939, југословенски изванредни и опуномоћени посланик²⁴ у Уједињеном Краљевству био је Драгомир Ж. Касидолац.

Рођен 1888. у Крагујевцу, Касидолац се нашао на студијама у Лилу (Француска) кад је избио Први светски рат. Одмах је напустио студије, вратио се у Србију и пријавио као добровољац. Осетљивог здравља, 1916. је пребачен у министарство иностраних дела, где је постављен за писара. Тако је почела његова богата дипломатска каријера.

Био је чиновник у делегацији Краљевине СХС²⁵ на мировној конференцији у Версају 1919. Потом је службовао у Софији, Печују, Анкари и Риму. За посланика је произведен 1935. и послат у Брисел, а затим у Букурешт и Лондон. Последње одредиште било му је у Берну, где је и умро 1939.

Касидолац се оженио првом женом Радета Пашића, Катарином – Бебеком и прихватио старатељство над њеним синовима. Са своје стране, довео је ванбрачну кћер Зору (звану Шунет) коју је добио с једном Францускињом током боравка у Паризу 1919–1920.

Оба Бебекина сина, Никола и Влатко, похађали су Вестминстер, али су становали у југословенској резиденцији у Лондону. Касидолац је, као пријатељ породице Рачић, савесно водио рачуна и о Џонију, иако је овај био смештен у вестминстерском интернату.

* * *

²⁴ Све до пред сам рат, Краљевина Југославија није имала ниједног дипломату у рангу амбасадора. Највиши степен у дипломатској служби и шеф дипломатског представништва био је министар-саветник, тј. посланик на страни.

²⁵ Југословенска делегација била је трећа по величини на Мировној конференцији. Бројала је више од стотину чланова. На челу делегације налазио се Никола Пашић.

У лето 1937, после очеве смрти, Џони је извео једну од својих незаборавних младалачких пустоловина.

Прво је од једног старијег друга из школе, рођеног Лондонца, научио да вози аутомобил. Ово је, наравно, морало да се организује у најстрожој тајности и у слободном времену. Младом Цавтаћанину није требало дуго да би савладао вештину вожње. Већ после неколико часова умео је да „шофира“ без тешкоћа.

Очева компанија имала је своје представништво у британској престоници и Џони је од њеног директора добијао позамашну месечну апанажу као џепарац. Дотад је од тога плаћао старијим колегама да не би морао да их опслужује. Али, сад кад је имао непуних седамнаест година, смислио је да купи аутомобил. Штедео је сваку фунту и после годину дана имао довољно за половна кола. Одлучио се за један амерички пакард²⁶. Кријући од свих, успео је да га набави и сакрије у гаражи свог учитеља вожње.

А онда, кад се школа завршила и почео летњи распуст, сео је у свој ауто и кренуо ка Цавтату, а да о својој намери никог није обавестио. Пут од преко две и по хиљаде километара прешао је за неколико дана. На одредиште је стигао ненајављен, поносно паркирао свој пакард испред родитељске куће, узео пртљаг и зазвонио на врата.

Мајка само што му се није онесвестила кад је схватила како је њен мезимац допутовао из Лондона.

²⁶ Пакард (од 1954. Студебекер-Пакард, *Studebaker-Packard*) је био америчка произвођач луксузних аутомобила. Први модел се појавио на тржишту 1899. Угашена је 1958.

Крунисане главе су у Енглеској²⁷ долазиле и силазиле с престола на све могуће начине. Али, само једном је енглески владар одступио с трона својевољно. Био је то Едвард Осми²⁸, син краља Џорџа Петог, који је абдицирао 1936.

Његов давни претходник Хенри Осми раскинуо је везу с Римокатоличком црквом да би могао да се разведе и поново ожени (прва половина шеснаестог века)²⁹. Едвард није имао ту моћ. Стављен пред избор или да се одрекне своје веренице или да остане без круне, он се одлучио за ово друго.

²⁷ Ово је кратак историјски преглед периода владавина појединих династија у Великој Британији:

871–1016 - Западни Саксони

1013–1016 - Саксонска и данска династија истовремено су полагале право на британски трон

1016–1042 - Данска династија

1042–1066 - рестаурација западних Саксона

1066–1154 - Нормани

1054–1399 - Плантагенети

1399–1471 - Дом Ланкастера

1471–1485 - Дом Јорка

1485–1603 - Дом Тјудора (потомци Ланкастера)

1603–1649 - Дом Стјуарта

1649–1660 - Енглеска није имала краља, него је била република.

1653–1658 - Оливер Кромвел (Lord Protector)

1658–659 - Ричард Кромвел

1660–1714 - рестаурација Дома Стјуарта

1714–1901 - Дом Хановера

1901–1917 - Дом Сакс-Кобург-Гота

1917–данас - Дом Виндзора

²⁸ Едвард Осми долазио је из династије Виндзор. Ово име узето је 1917, јер је дотадашње немачко Сакс-Кобург-Гота постало неприкладно. Велика Британија и Немачка биле су на непријатељским странама у Првом светском рату, па је енглески краљ направио ову промену из патриотских разлога.

Име Сакс-Кобург-Гота изабрала је краљица Викторија 1840. по свом мужу Алберту, сину војводе Ернеста од Сакс-Кобург-Гота мада је она сама задржала назив Хановер до смрти.

Пре тога, енглеска краљевска породица носила је назив Дом Хановера (од 1714) по краљу Џорџу Првом, чија је мајка била Софија од Хановера.

Последњи владар из лозе Стјуарта била је краљица Ана (1702–714).

²⁹ Хенри Осми хтео је да поништи брак с Катарином Арагонском и да се венча с Аном Болин док је Катарина још била жива, чему се упорно супротстављала Света столица у Ватикану. На крају је енглески краљ одлучио да се одвоји од римске централе католичанства и прогласи независну енглеску цркву и тако себи омогући оно што му је забрањивао римски папа.

Једна битна разлика крила се у поређењу ова два случаја. Хенри је уствари тражио да Католичка црква прогласи поништење брака с Катарином, а не развод. То је значило да брак никад није закључен, тј. да никад није ни постојао. Волис Симпсон је неспорно два пута ступала у брак и оба пута су ти бракови окончани редовним судским путем, тако да никакво поништење није долазило у обзир.

На британском трону провео је мање од годину дана. Наследио га је млађи брат, чије је краљевско име било Џорџ Шести.

Остаје, ипак, једно велико питање.

Да ли је промена на врху Уједињеног Краљевства одредила судбину двојице краљева или је, упоредо с тим, утицала и на судбину читавог света?

* * *

Не би ова прича била вредна помена, поготову не после више од шест деценија, да одређени делови те приче и данас не изазивају знатижељу.

Основни историјски подаци су следећи.

Едвард³⁰ се родио 1894. од оца Џорџа, принца од Јорка и мајке Мери, принцезе од Тека. Од тренутка кад је његов отац крунисан за краља 1910, он је постао наследник престола (принц од Велса). Школовао се у Краљевској поморској академији и универзитету у Оксфорду. Током Првог светског рата служио је као официр у Гренадирској гарди. После рата пропутовао је читаво краљевство, показујући посебну бригу за социјална питања обичних људи. Како сведоче његови савременици, тиме је стекао широку популарност међу британским грађанством.

У кругу најближих пријатеља упознао је, почетком тридесетих, једну Американку по имену Волис Симпсон. Упркос чињеници што је била удата за Ернеста Симпсона и за собом већ имала један пропали брак, госпођа Симпсон је привукла пажњу британског престолонаследника. Године 1934. признао је да је „заљубљен до ушију“.

³⁰ Пре него што је упознао жену која ће одредити његову судбину, Едвард је, као принц од Велса, боравио у Дубровнику на пропутовању. Очевици су га памтили као повученог младог човека који је седео усамљен на тераси с иглама и плетивом у рукама.

У јануару 1936, Џорџ Пети умире и Едвард бива проглашен за новог краља Велике Британије и Комонвелта. Нови владар је одмах упутио захтев својој породици, премијеру Стенлију Болдвину и осталим политичким лидерима да дају сагласност за његово венчање с недавно други пут разведеном Волис Симпсон. Како није било разумевања за његов захтев, решено је да се цела ствар задржи у тајности од енглеске јавности.

Изгледа да правни разлози нису били примарни у противљењу краљевске породице и британске владе да се Едвард венча госпођом Симпсон. Много је вероватније да су њена личност, њена прошлост и њено понашање били такви да је ниједан важан чинилац у Великој Британији није хтео за краљицу.

С правног гледишта Едвардов проблем лежао је у овом. Црква Енглеске не дозвољава венчање крунисане главе с разведеном особом чији је бивши супруг жив. Да ствар по Едварда буде још гора, на челу Цркве Енглеске налази се управо британски монарх у својству „врховног гувернера“.

Тако је и било до 2. децембра исте 1936, кад је све избило на површину. Узвици за абдикацију чули су се већ сутрадан.

Едвард Осми је објавио своју одлуку о напуштању престола девет дана доцније, 11. децембра, у директном обраћању својим поданицима преко државног радија. Поред осталог, том приликом је рекао и ово:

„Налазим да је за мене немогућно да носим тешко бреме одговорности и да испуњавам дужности краља као што бих желео, без помоћи и подршке жене коју волим...“

Стога, ја, Едвард, објављујем своју коначну одлуку да се у своје име и име својих наследника одрекнем престола.“

Едвард Осми није стигао да обави свечано крунисање. Припреме су биле у току у моменту његове абдикације, али нису прекинуте. Наставило се са послом као да се ништа није десило. Чин крунисања обављен је регуларно, једино што је у главној улози био Џорџ Шести³¹, а не Едвард Осми.

Едвард и Волис венчали су се 3. јуна 1937. До избијања Другог светског рата живели су у Француској. Едвард је прихватио понуду председника владе Велике Британије Винстона Черчила да буде именован за гувернера Бахама 1939. После рата су се вратили у Француску. Живели су наизменично у Паризу и САД.

Бивши енглески монарх долазио је у Енглеску само три пута. Први пут на сахрану свог брата краља Џорџа Шестог 1952. Други пут се то догодило годину дана доцније поводом смрти његове мајке, краљице Мери. Године 1967. брачни пар је заједно боравио у Великој Британији под званичном титулом војводе и војвоткиње од Виндзора.

Едвард је умро 1972, а Волис Симпсон 1986. Покопани су једно поред другог на имању дворца у Виндзору.

* * *

Личне хартије Волтера Тарнера Монктона³², Едвардовог правног саветника, из Оксфордске библиотеке постале су доступне јавности 2003. Захваљујући њима, откривено је више појединости које бацају нову светлост на овај необичан догађај из давне 1936.

³¹ Савременици су упамтили Џорџа Шестог по томе што је упадљиво и непоправљиво муцао.

³² Један други Енглец истог презимена, Ентони Монктон, био је представник Интелигенс сервиса у Београду после пада Милошевића 5. октобра 2000. Да ли је овај Ентони Монктон у неком сродству с Волтером Монктоном који се овде помиње или није нисмо успели да утврдимо.

Госпођа Волис Симпсон била је предмет праћења и „обрађивања“ америчког ФБИ током тридесетих година прошлог века. Агенти САД су утврдили да је она, поред британског наследника престола, била у интимним везама с још најмање три човека истовремено. Један је био аутомеханичар и продавац аутомобила Гај Трандл. Други је био аристократског порекла, Едвард Фицџералд, војвода од Линстера, близак пријатељ њеног будућег мужа. Трећи је најзанимљивији. Био је то нико други него тадашњи немачки амбасадор у Лондону и потоњи Хитлеров министар спољних послова, Јоаким фон Рибентроп³³. У поверљивим списима америчке службе, и Едвард и Волис Симпсон добили су карактеристику „нацистичких симпатизера“.³⁴

На основу Монктонових папира, несуђена британска краљица стајала је под озбиљном сумњом да је била „немачки агент“ и да је о томе био обавештен кабинет премијера Болдвина. Даље је утврђено да је госпођа Симпсон имала приступ поверљивим владиним документима који су, по службеној дужности, достављани краљу Едварду и које је он, потпуно непромишљено, остављао незаштићене на свом радном столу.

Службена белешка једног од агената прослеђена Хоум офису³⁵, из времена кад је Едвард већ абдицирао, а он и Волис живели у Француској, наговештава могућност да „г-ђа С. сваког тренутка може да пребегне у Н... (Немачку)“.

* * *

³³ Амерички извештаји помињу и да је једном приликом Рибентроп послао госпођи Симпсон букет са седамнаест ружа у знак захвалности за седамнаест незаборавних заједничких састанака.

³⁴ Новински написи из њеног родног града Балтимора у држави Мериленд (САД), склони претеривању и сензационализму, описивали су је на најгори могућ начин. Приказивана је као жена патолошких сексуалних склоности, најнижег морала и сумњивог порекла.

³⁵ Хоум офис је енглески израз за министарство унутрашњих послова.

Ипак, постојао је један излаз из настале ситуације, који је, наравно, подразумевао добру вољу с обе стране. Могао се закључити тзв. „морганатски“ брак који подразумева да супруга монарха добије одређену титулу, али не краљевску, и да потомци из тог брака не уживају наследна права на престо. Таквих примера је већ било у европској династичкој историји. На пример, надвојвода Франц Фердинанд, хабсбуршки престолонаследник убијен у Сарајевском атентату 28. јуна 1914. и Софија Хотек, такође настрадала у истом догађају, озаконали су управо једну такву брачну везу.³⁶

Код Енглеза овакво средње решење није имало уставног утемељења. Председник владе је дао на знање свом краљу да његов кабинет није спреман ни на какав уступак и да краљ мора да изабере између своје љубави и британске круне. У супротном може очекивати оставку владе *en masse*. Како би се на сваки начин избегао скандал, а краљу избио и последњи адут из руке, премијер Болдвин је понудио један компромис, врло добро знајући какав ће бити исход његове понуде. Био је у праву.

Сам акт абдикације Едвард је потписао у присуству своја три млађа брата. Били су то: принц Алберт, војвода од Јорка (краљ Џорџ Шести), принц Хенри, војвода од Глостера и принц Џорџ, војвода од Кента.

По древном демократском обичају, последњу реч је морао да изрекне британски парламент. Он је донео „Акт о објави абдикације Његовог краљевског величанства 1936“, којим је и формалноправно Едвард Осми престао да буде краљ Уједињеног краљевства и Британске империје³⁷.

³⁶ Занимљиво је да су Фердинанд и Софија сахрањени заједно по његовој изричитој жељи, али да чак ни тад њихова два одра нису била постављена на истој висини. Његов ковчег је стајао нешто више него њен, показујући да ни у смрти нису били равноправни.

³⁷ На основу промена у односу монарха и његових комонвелтских круна уведених 1931, није више постојала јединствена круна за све државе Комонвелта, него је свака имала своју круну

Из заоставштине Волтера Монктона сазнаје се да су постојале две верзије Едвардовог говора нацији.

Тај оригинални текст, који је припремио сам Едвард, показао се неприхватљивим за премијера и остале чланове владе. Они су протумачили да би такве речи могле изазвати „озбиљно кршење уставних начела“ и да могу „шокирати многе грађане“. Зато су присилили Едварда да одређене делове свог обраћања изостави и да, у приличној мери, ублажи свој тон. У тој забрањеној верзији стајало је и следеће:

„...С њом бих имао дом, све заједништво, узајамне симпатије и разумевање које може донети брачни живот. Ни госпођа Симпсон ни ја никад нисмо инсистирали на томе да она мора постати краљица. Све што смо желели јесте да наша брачна срећа треба да укључује и одговарајућу титулу и достојанство за моју жену.

Сад кад сам вас тако дубоко увео у своју савест и поклонио вам толико поверење, осећам да би требало да се удаљим на одређено време како бисте сви ви могли да размислите, тихо и мирно, али без непотребног одуговлачења, о свему што сам вам изнео...“

Јасно је да је Едвардова прва замисао била да се обрати свом народу и оглуши о савет свог првог министра и његовог кабинета. Да је у томе успео, то би представљало најтеже кршење уставног принципа установљеног још у

коју је носио исти владалац. Отуд су сагласност за абдикацију морале дати све државе чланице. Формална сагласност „Ирске слободне државе“ стигла је с једним даном задоцњења тако да је Едвард тог једног дана остао краљ Ирске, док је Џорџ Шести био краљ свих осталих држава Комонвелта.

Ирска је стекла самосталност 1922. (Ирска слободна држава, *The Irish Free State* – британски доминион), али је и даље формално признавала врховну власт британског монарха. Пуну државну независност и међународни статус под именом Република Ирска добила је 1949.

Славној револуцији 1688, ако не и раније. У суштини, био би то сукоб између круне и представничког тела (парламента), чију већину оличава краљевска влада.

Може бити да би се Едвард одважио на такав корак да је расположење међу гувернерима држава Комонвелта било у његову корист. Овако, Едвард је на својој страни имао једино Ирску где је гувернер Ејмон де Валера³⁸ усамљено бранио право монарха да се ожени распуштеницом.

* * *

Претпоставку о својој наклоности према Хитлеру и Трећем Рајху потврдио је сам Едвард. У приватном разговору током Другог светског рата, док је служио као гувернер Бахама, поверио је једном познанику и ово:

„Кад се рат заврши и кад Хитлер порази Американце... ми ћемо преузети власт... Они (Британци) ме не желе за свог краља, али ћу се ја брзо вратити и поново постати њихов вођа.“

Једном другом пријатељу рекао је следеће:

„Биће трагично за читав свет уколико Хитлер буде оборен с власти.“³⁹

Овде је интересантно напоменути да није постојао уставни начин за његов повратак на престо, чак и да су политичке прилике за то биле повољне. После абдикације, он је себе искључио из наследне линије династије Виндзор и више се није могао појавити ни у једној наследној комбинацији. Једино му је

³⁸ Ејмон де Валера (*Éamon de Valera*, 1882–1975) био је најзначајнији ирски државник двадесетог века, предводник борбе за ирску независност и председник Републике Ирске (1959–1973).

³⁹ Године 2002, поводом објављивања докумената из архива ФБИ у лондонском листу „Гардијан“, реаговала је једна чланица британског парламента, Луиз Елман из Ливерпула. Она је у виду посланичког питања тражила од своје владе да захтева од Немачке издавање докумената о случају Едварда Осмог и г-ђе Симпсон и оптужби за шпијунажу које су тад изнете.

Пепео над морем

било остало да сања снове о државном удару или страној окупацији Енглеске, који би га довели на власт насилним средствима.

* * *

Брак Едварда и Волис је, упркос свим оптерећењима, трајао пуних тридесет пет година. По свему, била је то једна срећна и дуговечна веза двоје искрених љубавника.

Шта се заиста догађало иза затворених врата њихове спаваће собе, међутим, остаће обавијено непрозирним велом тајни за вечита времена.

Али, у исти мах, никад неће престати да изазива непрекидну радозналост многих будућих покољења.

3

Док је Џони Рачић боравио на школовању у Швајцарској и Великој Британији, у Југославији су се одигравали драматични догађаји.

Краљ Александар Карађорђевић убијен је у Марсеју 9. октобра 1934. приликом прве званичне посете Француској. Атентат су, уз помоћ италијанских и мађарских власти, смислили, припремили и извели припадници хрватског усташког покрета. Главни организатор био је Еуген – Дидо Кватерник, а директни извршилац један македонски, про-бугарски, убица.

После Александрове погибије, формирано је Краљевско намесништво малолетном престолонаследнику Петру. У својој политичкој опоруци, почивши југословенски монарх одредио је свог рођака кнеза Павла Карађорђевића за првог намесника. Друга два су били Иво Перовић и Раденко Станковић.

Средином 1935. председник југословенске владе и министар иностраних дела постао је Џонијев крштени кум – Милан Стојадиновић. Он и кнез Павле

били су творци новог курса у спољној и у унутрашњој политици Краљевине Југославије. Тад је и за Стојадиновића важило исто што и за Павла – да је осведочени англофил. Његов избор подржао је и ондашњи британски посланик у Београду Невил Хендерсон, који се и пре тога о Стојадиновићу веома похвално изражавао.

* * *

Основна идеја ове двојице политичара састојала се у томе да се пронађе најделотворнији начин којим би се ограничиле сепаратистичке тежње међу Хрватима. Јасно је било да су се хрватска настојања ка осамостаљивању непрекидно појачавала од часа стварања заједничке јужнословенске државе 1918. Јасно је било и то да ће, уколико се та настојања не сузбију, бити угрожен и сам опстанак Југославије.

На домаћем плану, Стојадиновић, истакнути члан Народне радикалне странке, направио је споразум са словеначким клерикалцима Антона Корошеца и босанским муслиманима Мехмеда Спаха. Тако је настала Југословенска радикална заједница, странка која је самостално била на власти до августа 1939, а затим у коалицији с Хрватском сељачком странком до пуча 27. марта 1941.

Стојадиновић је замислио да Хрвате држи укљештене између Срба, Словенаца и муслимана, тако да се уједињеним снагама не дозволи њихово деструктивно деловање. Показало се, врло брзо, да је замисао била плодносна и да су, у периоду до Стојадиновићевог пада у фебруару 1939⁴⁰, и Хрвати и њихови политичари били сасвим неутралисани. У том раздобљу се два пута

⁴⁰ Милан Стојадиновић (1888–1961) ухапшен је у пролеће 1940. под сумњом да је припремао државни удар и свој повратак на власт насилним путем. Био је у изолацији на различитим местима од Рудника до Илиће, да би га 18. марта 1941. југословенске власти предале у Солуну енглеском војном аташеу амбасаде Уједињеног Краљевства у Атини. Британци су га конфинирали на острво Маурицијус. Пуштен је 1948. До краја живота живео је у Аргентини, где је био на гласу као економиста и финансијски стручњак.

излазило на биралишта, 1935.⁴¹ и 1938. Оба пута се владиној листи супротставила листа тзв. „Удружене опозиције“, у којој су саучествовале Хрватска сељачка странка и све српске опозиционе партије и оба пута је, додуше под неравноправним изборним условима и јавним гласањем, ова листа доживела пораз.

Не би било исправно утврдити да је Краљевина у време кнеза Павла и Милана Стојадиновића била демократска земља, али не би било праведно ни рећи да је то била права диктатура. Демократске слободе биле су сасвим укинуте још увођењем личног режима краља Александра 6. јануара 1929. Нови устав који је југословенски монарх „подарио“ народу 1931. само је делимично омогућио функционисање демократских установа. Монарху и његовој влади остала су знатна овлашћења у вођењу државне политике. Такво стање се задржало и после смрти краља Александра. Једино што су краљевске надлежности припале првом намеснику.

Стојадиновић и Павле нису могли рачунати на успех искључиво на основу победа на унутрашњој политикој сцени. За остварење њихових циљева биле су неопходне и далеко значајније темељите промене у југословенској спољној политици. Уместо традиционалне франкофилске позиције коју је држао краљ Александар, Београд је, под Павлом и Стојадиновићем, почео да се окреће Немачкој и Италији. Овај нагли заокрет, наравно, није извршен без знања и

⁴¹ Парламентарни избори одржани су 5. маја 1935. Владиној листи предводио је тадашњи премијер Богољуб Јефтић. Његова листа (Југословенска национална странка) освојила је 60% гласова. По налогу кнеза Павла, Стојадиновић је успео да обори ову владу, у којој је држао ресор финансија. Нову владу под својим председништвом образовао је 25. јуна исте године. Претходно је у мају створена Југословенска радикална заједница, мада је њено формално оснивање обављено три месеца доцније, 24. августа 1935. Ево једног исечка из програма ЈРЗ:

„Програм ЈРЗ даје нам могућности да у часу пуног смирења приступимо решењу хрватског питања... Али нека нико из наше добре намере не изведе закључак да ћемо допустити увођење таквих метода који би могли ометати ред и мир у земљи, прелазећи преко онога што је дозвољено писаним законима ове земље.“

одобрења Велике Британије. Напротив. Њена дипломатија је веома охрабривала југословенске власти да ослонац потраже у Берлину и Риму.

* * *

Хрватска екстремистичка, терористичка и фашистичка организација „усташе“ налазила је најчвршћу подршку и добијала највећу помоћ од Мусолинијеве Италије. Стога је у Стојадиновићевим плановима договор с Римом имао централно место.

Прве разговоре обавио је Иван Суботић⁴², представник Краљевине Југославије у Друштву Народа, средином јануара 1937. Он је том приликом са италијанским шефом дипломатије грофом Ђаном и његовим помоћницима Бутијем и Витетијем усагласио кључне теме за преговоре: 1. питање усташа и њихових активности у Италији; 2. питање италијанских интереса у Албанији; 3. друга политичка питања у оквиру могућег италијанско-југословенског споразума.

Коначни споразум склопљен је и потписан на дан 25. марта 1937, тачно четири године пре судбоносног потписивања приступа Тројном Пакту 25. марта 1941. Споразум је носио потписе југословенског председника владе Милана Стојадиновића и италијанског министра иностраних дела грофа Ђана.

Најзначајније клаузуле овог уговора биле су ове. Обе стране су се обавезале на узајамну неутралност, међусобан договор у случају међународних криза, решења спорова мирним путем и преузимање обостраних обавеза у спречавању свих аката уперених против друге уговорне стране.

Уговор је закључен на период од пет година.

⁴² У старим документима, његово презиме се писало са два б – „Субботић“.

Упоредо са споразумом, Ђано је Стојадиновићу предао и писану изјаву у којој се у име Краљевине Италије обавезао да ће усташка организација на италијанској територији бити неутралисана и укинута. Поврх тога, Рим је прихватио да се одобри једном представнику југословенског министарства унутрашњих послова потпун увид и надзор над спровођењем ове обавезе⁴³.

* * *

Због политике приближавања Немачкој и Италији, Џони није марио свог кума и то своје нерасположење према њему није крио. Ни иначе Стојадиновић и његова политика нису наилазили на разумевање у интелектуалним круговима југословенске престонице. Његове аутократске тежње, које су постајале све видљивије и његова растућа склоност ка фашизму учиниле су га врло непопуларним. Откад је почео и да се понаша по угледу на Хитлера и Мусолинија, стварајући партијску паравојску и захтевајући да му се кличе „Вођа, вођа!“, Стојадиновић је навукао истинску омраженост српске интелектуалне елите.

Ипак, не би се смела одрећи свака одговорност кнеза Павла за судбину Милана Стојадиновића. Пре ће бити да је управо он дао коначан пристанак за његово изручење Енглезима, у покушају да спасе себе и свој положај. Али, није му много вредело. И Павле је, после свргавања пучем од 27. марта, са целом породицом стављен под енглеску присмотру и послат у Кенију. Пуштен је на слободу тек крајем 1943.

⁴³ Сећајући се последица ове погодбе, Еуген – Дидо Кватерник је, много година доцније, 1955, оптуживао Мусолинија за издају Хрвата и за злостављање хрватских „домољуба“ у Италији. Све усташе, осим Анте Павелића, били су интернирани и под полицијским надзором. Сам Павелић стављен је у кућни притвор с ограниченим правом кретања у граду Сијени и са само 5,000 лира месечних прихода. Кватерник је даље сведочио да се прогон усташа додатно појачао после доласка југословенског полицајца Владете Милановића.

Отуд је, у својој нетрпељивости према обојици, и Павлу и Стојадиновићу, Џони убрзано стицао многе истомишљенике.

4

Један судбоносан догађај за будућност Европе и читавог света одиграо се док је Џони Рачић похађао четврти разред у Вестминстеру. Био је то Минхенски споразум потписан у главном граду Баварске 29. септембра 1938. Школска година је тек почињала.

Тог датума су премијери Велике Британије Невил Чемберлен⁴⁴ и Француске Едуар Даладије потписали један уговор с Хитлером којим је Немачкој дозвољено да изврши мирну окупацију једног дела Чехословачке, тзв. Судетенланд.⁴⁵ Поред основног споразума, Чемберлен и Хитлер закључили су још један у којем су се обавезали да ће све будуће спорове између Немачке и Уједињеног Краљевства решавати мирним путем.

У име Краљевине Италије потписник Минхенског споразума био је Бенито Мусолини. Представници чехословачких власти нису били удостојени

⁴⁴ Невил Чемберлен је формирао свој конзервативни кабинет 28. маја 1937.

⁴⁵ Претходно је, у марту 1938, Хитлер прогласио припајање Аустрије Трећем Рајху, што је било у директној супротности са условима мира под којима је окончан Први светски рат.

Затим су се догађаји ређали филмском брзином. Седмог септембра Судетска партија захтева уједињење с Немачком уз масовне демонстрације локалних Немаца. Хитлер прети да ће војно помоћи „браћи Немцима“. Петнаестог септембра Чемберлен одлази у посету Хитлеру, прихвата његове услове и успева да убеди Чехе да прихвате неминовност. Поново се виђа с Хитлером. Двадесет другог септембра Хитлер проширује захтеве и од Чемберлена тражи целу Чешку. Чемберлен испрва одбија, а онда се преомишља и прихвата са образложењем: „Зашто бисмо се сукобили поводом удаљене земље и народа о којима не знамо ништа?“. Немачка коначно окупира читаву Чешку у марту 1939. Истовремено, Словачка постаје одвојена држава с владом лојалном Хитлеру.

Судетенланд је покрајина у којој су огромну већину становништва од око два и по милиона чинили етнички Немци. Поврх тога, у овој покрајини су се налазила постројења Шкодине фабрике наоружања.

У оба случаја Хитлер се позивао на начело народног самоопредељења које је установљено Версајским мировним уговором 1919.

присуства на састанку. Њима је препуштено једино то да прихвате одлуку европских сила и да се тој одлуци повинују.

Невил Чемберлен, у то доба председник владе и вођ енглеских конзервативаца, био је човек старог кова. Пут из Лондона за Минхен и назад представљао је његово прво животно искуство летења у авиону. По повратку се обратио окупљеним Енглежима незаборавним речима, држећи хартију с текстом споразума у руци:

„Драги моји пријатељи, други пут у нашој историји британски премијер се враћа из Немачке доносећи частан мир. Верујем да је ово мир за наше доба.“⁴⁶

Тачно једанаест месеци доцније, почетком септембра 1939, у часу у којем је Немачка напала Пољску, исти тај Невил Чемберлен, у истом том својству премијера, био је присиљен да Хитлеру објави рат. Исто је урадила и Француска. Ако је британска јавност примила Минхенски споразум с олакшањем, ако не и с одушевљењем, лондонска омладина је била огорчена и разочарана.

Јавност у Великој Британији дочекала је споразум са осећањем да је рат избегнут. Сам Чемберлен је доживео масовну подршку по повратку из Минхена. И британска штампа није штедела похвале на рачун свог премијера. У том тренутку Енглеска није хтела ратни сукоб.

Међу студентима и школарцима, међутим, Чемберленов потез је примљен с нескривеним противљењем и отпором. У очима већине од њих

⁴⁶ Ево како је то звучало у енглеском оригиналу:

„My good friends, for the second time in our history the British Prime minister has returned from Germany bringing peace with honor. I believe it is peace for our time.“

Као и у неким другим случајевима, и у овом се код нас одомаћило да се Чемберленове речи наводе погрешно: „Доносим вам мир!“

Хитлер је био једнако омражен колико и Стаљин. Сматрало се да је управо на Великој Британији да се супротстави идеолошким крајностима које су претиле да угрозе темеље европске демократије. Чемберлена су видели ако не као издајника, а онда као једног слабића недораслог изазовима времена.

Међу њима је, иако странац, један од грлатијих био Антун – Џони Рачић.

* * *

Историјски гледано, није Минхенски споразум дошао одједном. Он је уствари био резултат једног начина мишљења, тј. једне политике која је превладала у Енглеској тридесетих година двадесетог века. Била је то тзв. „политика попуштања“⁴⁷. Речима самог Чембелена у говору пред Доњим домом британског парламента, после повратка из Минхена:

„Откад сам преузео свој садашњи положај, мој главни задатак био је да радим на успостављању мира у Европи, да радим на уклањању свих сумњи и свих нетрпељивости које су толико дуго тровале наш ваздух. Пут који води ка смиривању јесте дугачак и препун препрека. Питање Чехословачке је последње и може бити најопасније. Сад кад је иза нас, осећам да можемо учинити још један корак у правцу разумности.“

Суштина „политике попуштања“ састојала се у овом.

Немачка је у Првом светском рату била не само поражена, него и понижена. Мировно решење било је уперено против Немачке и њених интереса преко сваке оправдане мере. Није, отуд, било ни неразумно ни неоправдано што су Немци почели да испостављају захтеве силама победницама. Био је то њихов покушај да исправе нанету неправду. Заступници „политике попуштања“ су

⁴⁷ На енглеском „policy of appeasement“. Уобичајено је да се у овом случају „appeasement“ преводи као „попуштање“, мада би тачније било „смиривање“.

видели долазак нацизма на власт управо као последицу немачког понижења после Првог светског рата. Мир у Европи, закључивали су они, могао се најпре сачувати тако што би се одређени легитимни интереси Немачке уважили. Упоредо с тим, носиоци овог мишљења веровали су да је ратна опасност која долази од Совјетског Савеза већа од оне којом прети Хитлер. Стога су на попуштање према нацистима гледали као на део једне шире европске политике у будућности.

Чемберленов министар иностраних послова Ентони Идн поднео је оставку фебруара 1938. зато што се противио „политици попуштања“. На његово место дошао је Лорд Халифакс, човек који је био Идна сушта супротност. Лорд Халифакс се показао као највернији следбеник политике уступања пред Хитлеровиом претњама.

Још у новембру 1937, Чемберлен је послао Халифакса на састанак с Фирером. Том приликом будући шеф британске дипломатије упознао је још двојицу нацистичких лидера, Гебелса и Геринга. У свом дневнику поводом овог сусрета записао је следеће:

„Иако у нацистичком систему има много оног што дубоко вређа британско јавно мњење, не могу да затварам очи пред оним што је Хитлер учинио за Немачку и пред успехом што је комунизам задржао ван своје земље.“

Халифаксов близак пријатељ Хенри – Чипс Ченон био је искренији у сведочењу о истом догађају и утиску који је Халифакс понео из Берлина:

„Рекао ми је да су му се допали сви нацистички лидери, чак и Гебелс, и да је био веома задивљен, заинтересован и забављен својом посетом. Он мисли да је тај режим апсолутно фантастичан.“

Поводом Иднове оставке повела се жучна парламентарна расправа. Сем самог Идна, још је само Винстон Черчил⁴⁸ отворено говорио против „политике попуштања“. Упркос томе што су обојица били чланови владајуће Конзервативне странке.

Ево шта је тад рекао министар у оставци, Ентони Идн:

„Не верујем да можемо напредовати у остварењу европског мира тако што ћемо остављати утисак да попуштамо пред сталним притисцима. У себи сам сигуран у то да напредак изнад свега зависи од темперамента нације и да тај темперамент мора да се изрази у чврстом духу. Поуздан сам у уверењу да тај дух постоји. Не подићи свој глас, убеђен сам, није исправно ни према својој земљи ни према свету.“

Ово је одломак из Черчиловог говора у Доњем дому британског парламента, 22. септембра 1938:

„Премијер и његове колеге започели су другачију и нову политику. Стара политика се састојала у настојању да се успостави владавина права у Европи, да се посредством Лиге народа граде ефикасни механизми против агресора. Да ли је нова политика у томе да се саглашавамо с тоталитарним силама у нади да ће велики и далекожени акти потчињавања, не само у угледу и достојанству него и у материјалним питањима, сачувати мир?“

* * *

⁴⁸ Сер Винстон Ленард Спенсер Черчил (1874–1965). Председник владе 1940–1945. и 1951–1955. Један од тројице лидера антихитлеровске коалиције (Черчил, Рузвелт, Стаљин). Добио је Нобелову награду за књижевност 1953. У истраживању „Сто највећих Британаца“ које је 2002. организовао лондонски ББЦ изабран је за „највећег Британца у светској историји“.

Пепео над морем

Кабинет Невила Чемберлена поднео је оставку маја 1940. Наследило га је ратно министарство под председништвом Винстона Черчила. Ентони Идн је поново изабран за министра спољњих послова.

У том тренутку велика Британија остала је једина сила у ратном сукобу са силама Осовине.

Бесмртне су Черчилове речи у првом обраћању британским посланицима после избора за премијера:

„Немам ништа друго да понудим осим крви, рада, суза и зноја.“

И обећање својим сународницима и свету:

„Бранићемо своје острво, колика год да је цена, борићемо се на плажама, борићемо се на пистама, борићемо се у пољима и на улицама, борићемо се у брдима. Никада се нећемо предати.“

Оно што није рекао, а мислио је овај Британац премазан свим мастима, било је ово:

„Али, кад год будемо у прилици жртвоваћемо другог да гине уместо нас. И кад год буде требало лагаћемо и варати, ако је то у нашем интересу. У међународној политици је све дозвољено што одговара нама и нашим интересима.“

Срби су ово најбоље искусили на својој кожи током и по завршетку Другог светског рата.

Иако једна од великих победница, Велика Британија је из рата изашла као другоразредна сила. Убрзо је изгубила све своје колонијалне поседе, истовремено постајући зависна од Сједињених Држава, и у политичком и у сваком другом смислу.

Милан Ст. Протић

Несвесно и ненамерно, али баш је Винстон Черчил допринео том коначном слому Британске империје.

ГЛАВА ТРЕЋА

Други светски рат почео је 1. септембра 1939. Два месеца пре тога, млади Цавтаћанин је матурирао у Вестминстерској школи и вратио се у Југославију. У Европи је увелико мирисало на рат.

Разлози за његов повратак били су много више приватни него општи. Очева компанија је већ дуже од две године пословала без свог првог човека. С нестрпљењем се очекивао Џонијев повратак. Предстојало му је постепено преузимање водећег места у Дубровачкој пловидби.

Упоредо с тим, планирао је и да се упише на универзитет. Даље школовање у иностранству, због избијања рата, није долазило у обзир.

Читав преостали живот био му је предодређен у том часу. Судбина га је нераскидиво везала за Југославију. Никад је више неће напустити. А на следеће путовање у иностранство причекаће пуних двадесет година.

У међувремену ће се још што шта догодити и њему и његовој земљи.

1

Рат је наметао брзе и смеле одлуке, а Џонијева младост и јасан став поводом рата помагали су му да такве одлуке доноси.

Сви бродови Дубровачке пловидбе, а поседовала је више од двадесет, били су регистровани и осигурани у Великој Британији. Британија је, стотинама година, имала надмоћ на мору, а њена трговачка и ратна морнарица без правог такмаца у свету. Свако ко је хтео да се бави поморством, уколико је имао финансијских могућности, трудио се на сваки начин да своју флоту стави под заставу Уједињеног Краљевства и да је осигура код лондонског Лојда. У пословном свету до Другог светског рата, па и после њега, ова обележја су се сматрала као поуздана потврда снаге и озбиљности сваке поморске компаније.

Стефи Рачић је, водећи се овим начелима, све своје бродове регистровао у Енглеској. То је и био разлог што је у британској престоници отворио представништво Дубровачке пловидбе.

По повратку с Вестминстера, Џони је затекао наслеђено предузеће у незгодном положају. На једној страни држава под чијом заставом су пловиле његове лађе била је у рату. На другој, држава у којој се налазило седиште компаније и у којој је он сам живео није била у рату.

Свестан ових реалности из којих је проистицала бојазан да би Енглеска могла да преузме све бродове под својом заставом за потребе вођења рата, Џони је свом управном одбору предложио да се обуставе сва пословања Дубровачке пловидбе и да се сва расположива пловила понуде британским властима у закуп. Тиме би се, образлагао је амбициозни Рачић, постигла одлична цена,

исказала лојалност Великој Британији и решило питање судбине компаније до краја рата. Наравно, за Џонија победа савезника није се доводила у питање.

Управни одбор Дубровачке пловидбе одбио је Џонијев предлог, плашећи се сврставања на једну страну, пре него што је рат захватио Југославију. Већина старијих чланова још је веровала да се сукоб може избећи и да је мудрије сачекати даљи развој догађаја. Можда је и неискуство голобрадог вестминстерца било од утицаја на њихово коначно одбијање.

Како било, обистинило се оно што је Џони предвиђао. Није много времена прошло после окупације Југославије, а Велика Британија је рекверирала све бродове из својих пловидбених регистара, укључујући и целокупну флоту Дубровачке пловидбе.

Завршетак рата наговестио је најгори исход. Сва новчана средства која је британска влада платила као надокнаду за узете лађе Дубровачке пловидбе отишла су Брозовој власти.

А наш јунак никако није био у позицији да се бори за своју имовину. Борио се само за то да не изгуби главу на раменима.

Тако је заувек нестала једна велика и успешна компанија коју су градиле три генерације породице Рачић –Дубровачка паробродска пловидба.

* * *

Не би прича о Џонију Рачићу била заокружена, али ни истинита до краја, без помена његове прве праве љубави. Била је то љубав која му се догодила убрзо по доласку из Енглеске.

Није то била обична, али ни романтична љубав, какву би можда читалац очекивао и каква би, јамачно, била да је створена у пишчевој машти. Није у њој било ничег од оних љубави, чистих и узвишених, које се обично описују у

љубавним драмама. Напротив, ово је била једна скандалозна веза и за данашња мерила, а камоли за ондашња.

Млади Рачић није одолео чарима своје сопствене ујне, друге жене мајчиног брата. Тинка, како су је звали, старија од њега пуних седамнаест година, већ је имала троје деце од којих је најстарији син био шест година млађи од Џонија.

Била је кћи једног службеника у Хрватском народном казалишту у Загребу. Она и њена сестра Анета обигравале су око позоришта и виђеног света који се ту скупљао, тражећи праву прилику да се укључе у то одабрано друштво и постану његов део. На крају им се посрећило. Анета се удала за чувеног оперског певача из Словеније Јосипа Ријавца, а Тинка је успела да привуче пажњу Пашићевог сина јединца. Поред свих мана, Раде Пашић је имао и слабост према женама. Млада и лепа Загрепчанка, која је својим хладним изгледом подсећала на незаборавну Грету Гарбо, није желела да буде само једна од пролазних авантура пуштахије какав је био Раде. Немајући избора, Раде се, после упорног избегавања, ипак њом оженио.

Код Радета ништа није дуго трајало. Везе са женама поготову. После неколико година, он и Тинка су додуше и даље формално били у браку, али од истинске брачне заједнице међу њима није остало ништа. Пашићев син је, не базирући се на два пропала брака и петоро деце, и даље јурио за сваком сукњом која би му се допала на први поглед.

А Тинка је још била лепа жена, можда лепша него икад. Лепа, преварена и разочарана.

У њеним очима, уосталом као и у очима многих београдских девојака, Џони је био принц из бајке. Образован, богат и привлачан. Уз то, европских

манира и понашања. Отмен чак и за најфинију београдску господу. Џони је био више од оног што у Дубровнику зову „гошпар“. Изгледао је као да је заиста био изданак старог европског племства.

Тинка га је први пут спазила на једном балу у Београду. Тад се појавио у белом смокингу са појасом око струка боје црвеног вина и истом таквом машном. Снежно бела кошуља била је затегнута на његовим веслачким прсима, иако испод ње није носио пластрон. На манжетнама је имао златну дугмад с каменом оникса у средини, оивичену ситним дијамантима, мајчин поклон за успешно завршену Вестминстерску школу. Лаковане ципеле, руком шивене и скројене по мери као и одело, купио је код свог обућара на Кингс роуду у Лондону.

Пио је само најпрефињенији виски, тзв. „сингл молт“. Увелико је пушио, и то цигарете од црног дувана опојног мириса и француске производње, Голоаз.

Кад га је спазила, Тинки је кроз главу пролетела једна мисао: „Овај је мој“. И био је. Упркос незапамћеном скандалу. И породичном и јавном.

Престоница је месецима препричавала причу о „скарадној“ вези младог Рачића и Тинке Пашић. Београдска господа су имала одређеног разумевања и за њу и за њега. Многи од њих су тихо уздисали за заносном женом Радета Пашића. Али, београдске даме нису опраштале овакав израз женске слободе. Можда и због тога што су интимно завиделе Тинки Пашић. Кад већ нису могле да упознају младог Рачића из прве руке, онда је Тинким поступак морао да постане неопростив грех.

Причало се да је Раде Пашић све то сам смислио и наместио у очајничком покушају да од Тинке издејствује пристанак на развод брака. Помињало се да је Раде располагао некаквим компромитујућим фотографијама

Тинке и Џонија и да је тим фотографијама уцењивао Тинку. Какав је био карактер, од њега се чак ни тако нешто није смело искључити. Раде Пашић је био познат по томе што није имао никаквих обзира и што ни од чега није зазирао у намери да оствари оно што је наумио. У сваком случају, пошто се заљубила у Џонија, Тинка је пристала да и законски стави тачку на живот с Радетом.

Све ово неодговорно блебетање по баловима, журевима и славама у југословенској престоници прекинуто је немачким бомбардовањем у недељно праскзорје 6. априла 1941.

Нико више није бринуо о Џонију и Тинки. И београдске оговаруше су тог дана схватиле да је ђаво коначно однео шалу.

* * *

Џони Рачић јесте волео да се облачи лепо, али ипак није био кицош. Из Енглеске је понео модне утицаје који су код нас углавном били непознати.

Међу првима је почео да носи разнобојне кошуље, а не само беле, што је за ондашњу старију господу било незамисливо. Појављивао се и у кошуљама пругастог дезена што је било још необичније. Међу првима је обукао карирани сако уз једнобојне панталоне. Кад се појавио у оделу од штофа *Prince de Galles*⁴⁹, Београд је уистину био шокиран.

Нарочито је волео капуте од камиље длаке, боје меда, обавезно једноредне. Средње висине, знао је да је за његову грађу било недопустиво да носи одела или капуте с дворедним закопчавањем, мада је то у годинама пред рат била велика мода.

⁴⁹ Француски израз „Prince de Galles“. Препознатљив дезен карираног штофа сиве боје с црвеним или плавим нитима. Добио је назив по принцу од Велса.

Из истог разлога је избегавао и шешире, упркос томе што је читав мушки свет полудео за шеширом „а ла Идн“⁵⁰.

Кад је морао, уз фрак или смокинг, стављао је цилиндар или полуцилиндар, обележен сребрним почетним словима свог имена и презимена на унутрашњој свиленој траци. Тако су, међу десетинама сличних шешира, гардеробери могли да пронађу онај који је његов.

Џони је носио дугмад на блејзеру од сребра или позлаћену, такође са угравираним својим монограмом – А.Р. То је била навика стечена у Вестминстеру. Тамноплави сако и сиве панталоне, веровали или не, важили су за спортску униформу у овој лондонској школи. Редовно одело вестминстерских ђака био је „жакет“. То је у ствари црни сако с дугим пешевима, сличан фраклу, само овалних ивица. Носи се дању и иде уз пругасте панталоне. Ученици у Вестминстеру били су обавезни да свакодневно носе и цилиндар.

Џони је у Лондону имао свог кујунџију који му је правио ову дугмад по уметнички урађеној мустри. Исто је важило и за марамнице. Свака је морала да има његове иницијале извезене у једном углу.

Џони је, међутим, највише волео кад није морао да води рачуна о свом спољашњем изгледу. У Цавтату је најрадије проводио време с рибарима, у обичној платненој кошуљи немарно заврнутих рукава, у кратким панталонама и босоног, увијајући херцеговачки љути дуван у новински папир. Дубровачки рибари су сами гајили свој дуван по околним баштама заливајући га морском водом не би ли добио што љући укус. За највећу драгоценост су сматрали

⁵⁰ Британски политичар и дипломата Ентони Идн био је познат и по изузетном елегантном облачењу. Овај шешир уског обода добио је назив по њему. Ако га јавност није упамтила као државника, упамтила га је по шеширу. Свако у историји на крају добије место које му припада.

инострани новине, зато што је њихова хартија била посебно танка и згодна за увијање дувана.

* * *

Још у Енглеској је почео да пије. Ова склоност се нагло појачала откад се вратио у Југославију. У Вестминстеру је то морао да ради кришом, у Београду више није морао да се крије.

Све му се чешће догађало да претера у пићу и да, у таквом стању, прави велике скандале. И данас се у Цавтату памти да је једне вечери, мртав пијан, утерао свој аутомобил у пуну кафану, успут разваљујући улазну капију и низ столова и столица. Усред ломљаве, цике и вриске, он је несигурним кораком изишао из кола и мирно тражио да га конобар послужи.

Био је то у ствари један стари обичај руских аристократских официра у мало модернијој варијанти. Руси су некад, у пијаном стању, ујახивали у кафане, а онда пропињали коње терајући их да предњим копитама обарају столове и све што се на њима налазило. Познат по таквим испадима у Петрограду био је принц Ђорђе, старији син краља Петра Првог Карађорђевића. Управо због једног таквог скандала у којем је погинуо његов посланик, престолонаследник Ђорђе морао је да се одрекне права на наследство престола 1909.

Многе непроспаване ноћи провео је с београдским пијанцима и пробисветима по дорћолским рупама и сумњивим местима. У Цавтату је пијанчио с локалним рибарима, дубровачким дангубама и лучким радницима у Гружу. Није бирао ни с ким ни шта пије. Пио је од беса, а не зато што је био несрећан. Кафане, алкохол и лоше друштво били су за њега ново откриће и луд провод, после година проведених у најстрожијим енглеским интернатима.

Није много времена прошло, а Џони је постао један од најпознатијих београдских боема. Пред Други светски рат сви су већ знали за младог цавтатског богаташа и Пашићевог унука, распусног понашања, који живи са сопственом ујном и шенлучи по васцели дан.

* * *

Џони је изнад свега волео да игра бриџ⁵¹.

Бриџ је једна игра картама, сложена и захтевна, која се најпре може упоредити са шахом. Потребна је иста врста знања и интелигенције да би се играла с успехом. Главна разлика у односу на шах јесте у томе што се бриџ игра у паровима. То значи да је поред духовитости и инвентивности неопходно још и то да се партнери међусобно разумеју и ускладе своје идеје, а тиме и своје карте, у јединствену комбинацију.

Бриџ је у данашњем облику ове игре настао у Америци, релативно скоро, 1925. Аутор је амерички милијардер Харолд С. Вандербилт. Он је овој игри дао коначан изглед и назив „уговорни бриџ“.

Бриџ се постепено развио из једне једноставније игре картама која се зове вист, веома омиљене у деветнаестом веку.

Један од главних теоретичара бриџа био је Чарлс Горан – „Краљ асова“. Његова популарност достигла је врхунац 1958. кад је његов портрет објављен на насловној страни „Тајм магазина“.

⁵¹ Супротно раширеној претпоставци да је реч „бриџ“ енглеског порекла, да значи „мост“ и да се тиме обележава пожељно разумевање између партнера у игри, писана историја бриџа тврди друкчије. Наводно израз „бриџ“ настао је од руске речи „бриџ“, што значи најављивач или гласник, тј. обележава оног играча који лицитира. Разлог за ово лежи у чињеници што се бриџ развио из руске варијанте виста.

Код нас је веома популарна игра преферанс, која је у ствари упрошћени бриџ. Главна правила игре су веома слична. Кључна разлика између преферанса и бриџа је у томе што се преферанс игра са 32, а бриџ са 52 карте и што преферанс играју три играча, а бриџ четири.

Данас на свету има више милиона активних брициста и више хиљада бриц клубова. Професионални турнири организују се на различитим странама света. Највише их је у САД. Они најпрестижнији доносе огромне новчане награде.

Џони се посвећивао брицу с највећом преданошћу. Био је у стању да данима проучава теорије отварања и лицитирања и да стрпљиво анализира партије из часописа о брицу. Као сасвим млад рачунао се међу најбоље брицисте у Београду. Редовно је позиван на партије одабране и имућне госпoде, на којима су новчане суме у игри заиста биле опасно високе. По правилу је с њих одлазио као победник.

* * *

Ако је имао страст према алкохолу, Џони није имао страст према коцки. Поготово не према коцкарским играма.

Ако је и пристајао да игра у паре, играо је једну интелектуалну игру картама. Није често залазио у коцкарнице, али је сваки пут кад би се нашао у Венецији одлазио у она места која у Дубровнику зову „казин“.

У Џонију је било нечег дубоко мисаоног што га је увек спречавало да потоне на само дно. Кад би се приближио животном растројству и кад је падао сасвим ниско, једна унутрашња потреба за апстрактним мишљењем стизала је као спас.

Карте могу да буду заводљиве и злослутне за сваког младог човека с много новца у џепу. Рулет још и више. Али, у тим играма нема ничег идејног. Оне не изискују никакав интелектуални напор. Играјући на срећу, човек се коцка са собом. То су психолошке игре, али нису менталне.

Џонија је изазивало мишљење о суштини из разних области и из различитих углова. Та његова одлика, могло би се рећи таленат, испољиће се у пуном светлу тек у другом поглављу његовог живота. И у младости, кад се уистину препуштао јаким пороцима, он је негде у себи тражио одговоре на вечна питања живота, света и постојања.

Џони је пио из распусности, а не од муке и очаја. Он је у пићу и у кафанском друштву уживао као што су у томе уживали многи познати писци и сликари. Код њега је алкохол служио истом циљу као и код Хемингвеја. Био је то један од видова у којима се показивала његова мушкост. Алкохол, жене и пустоловина. У томе је Џони, попут великог америчког приповедача, препознавао једини смисао живота. Све остало ионако не води ничему, почиње и завршава се у неминовном и неизбежном ништавилу, и општем и индивидуалном.

2

Џонијева старија сестра Кити Рачић удала се непосредно пре него што је и Југославију захватио ратни вихор 1941. Младожења је био поручник Краљеве гарде, избеглица из комунистичког СССР-а, кнез Тајмураз Багратион.

С десет година морао је да напусти своју отаџбину и да, попут хиљада својих сународника, прихвати гостопримство југословенског монарха Александра Првог Карађорђевића. У Југославији је завршио школу и уписао војну академију. Као свршени питамац примљен је у елитну јединицу Краљеве гарде.

* * *

Венчани кум био им је Тајмуразов најбољи друг, такође гардиста Звонимир – Звонко Вучковић, доцнији командант Првог равногорског корпуса Југословенске војске у Отаџбини. Звонко је ушао је у историју по томе што је извојевао прву савезничку победу у Другом светском рату. Командујући четницима, он је у августу 1941, од Немаца ослободио Горњи Милановац. У лето 1944. одлетео је с аеродрома у Прањанима за Бари као изасланик генерала Михаиловића код западних савезника. После рата је живео у САД. Никад се више није вратио у Југославију.

Кити је нажалост преминула током рата од тровања крви. Имала је једва двадесет пет година.

Била је девојка нарочите лепоте. С косом боје загаситог ћилибара и праменовима тамноцрвеним и кестењастим, очију крупних, зеленоплавих и замагљених, женственог стаса и савршено извајане бисте. Није било човека који пред њом није остајао очаран.

У њеној уздржаности било је нечег аристократског. Имала је неочекивано дубок глас и акценат који се мењао од дубровачког до београдског. Говорила је тихо, без журбе, али тако да свака реч буде разговетна.

Умела је да делује одговорно и рационално, онако како данас делују моћне пословне жене. Ауторитативна кад је потребно и изненађујуће одлучна, у себи је носила од оца наслеђену самоувереност и смисао за вођење послова. Више него мајка и брат, занимала се за руководство породичном компанијом. Мада још врло млада, ова заносна Дубровчанка на јуриш је стекла поштовање, али и зазор, искусних управљача Дубровачке пловидбе.

Иза њене спољашње појаве образоване и отресите жене, међутим, била је потиснута једна осећајна, љубавна душа. Чезнула је, у својој интимности, за

Пепео над морем

оном великом љубави која захтева и добија сваку жртву, која мути разум и доноси блаженство. Свог принца из бајке, јунака на белом коњу, човека из најлепших снова, можда је некад и упознала, али јој се велика љубав није остварила. А и ако јесте, за то нико није сазнао.

Венчала се, по очекивању и препоруци, с југословенским официром и руским племићем. Умрла је несрећним случајем, овековечена у својој господској младости. Њен портрет, сликан Буковчевом руком, остао је да сведочи о магичној привлачности Кити Рачић.

Не дочекавши долазак Црвене армије и комунизма у Југославију, Багратион је пребегао на Запад. Прво у европско избеглиштво, а потом у САД. Од 1949. радио је за Фондацију Толстој у Њујорку. После три деценије у овој организацији постао је њен извршни директор 1979. Последњих година пред смрт 1992, био је њен почасни председник.

Фондација Толстој бавила се питањем политичких избеглица из различитих комунистичких земаља и њиховим пребацивањем и смештањем у Америци. У почетку је била највише ангажована у појединим деловима Совјетског Савеза, посебно у севернокавказком подручју. Багратион је лично помагао тибетанским монасима да избегну комунистички прогон. Руководио је масовном евакуацијом становника Камбоџе и Вијетнама који су тражили спас, бежећи од марксистичког терора Пола Пота и Хо Ши Мина.

Фондација Толстој деловала је у тесној сарадњи са одељењем за избеглице државног секретаријата САД и са низом независних хуманитарних и добровољачких организација.

* * *

Багратион⁵² је било једно од најчувенијих презимена у царској Русији. Пореклом из Грузије, где је њихова породица припадала владарској лози, они су и у Русији спадали у највишу аристократију. Тајмуразов⁵³ директни предак био је Петар Иванович Багратион, генерал руске царске армије, командант у многим великим борбама почетком претпрошлог столећа и јунак Бородинске битке против Наполеонове армије 1812. Издахнуо је од последица рањавања управо на Бородину.⁵⁴

Петар Багратион ушао је у војну службу 1782, тек што је напунио седамнаест година, и то као наредник у Кавкаској мускетарској регименти. Следеће две деценије провео је као војник и командант под двојицом легендарних царских генерала на прелому осамнаестог и деветнаестог столећа – Суворова и Кутузова. Године 1794. у својству команданта коњице привукао је пажњу Суворова који га је оценио „као најталентованијег младог официра и команданта“.

Под Суворовим је ратовао 1799. у италијанској експедицији, у чину генерал-мајора, командујући коњичком претходницом руске армије. Играо је најважнију улогу у швајцарском походу исте године. Нарочито се истакао у биткама на Ст. Готару и Ђавољем мосту. Показао се као најпоузданија подршка главнокомандујућем генералу Суворову.

Учествовао је у свим биткама против Наполеонових армија током прве деценије деветнаестог века.

⁵² На руском се изговара Багратион.

⁵³ Тајмуразов чукун-чукун деда био је цар Николај Први Романов (1825–1856), најзначајнији руски цар у деветнаестом веку.

⁵⁴ Бородинску битку и лик генерала Багратиона овековечио је Лав Толстој у свом непревазиђеном делу *Рат и мир*.

Пепео над морем

Године 1805, на предлог Кутузова, произведен је у чин генерал-пуковника и одликован Редом светог Ђорђа другог степена.

Командовао је у рату против Шведске 1808–1809.

У чину генерала пешадије био је на челу Молдавске армије 1811. добијајући неколико битака против Турака.

У рату против Француза 1812. предводио је Другу западну армију од четрдесет осам хиљада војника. На Бородину је држао лево крило фронта на утврђењу Семеновски (7. септембар 1812). Његова армија примила је главни удар Наполеонове војске, успевајући да одбије седам узастопних француских напада. То су били најтежи Наполеонове губици у током читаве Бородинске битке.

За време осмог напада, један шрапнел пресекао је Багратионову леву бутину. Без обзира на рану и обилно крварењење, Багратион је одбио да напусти бојиште и преда команду. Умро је 12. септембра 1812. у селу Сими у Владимирској губернији од последица тешког рањавања. Двадесет пет година доцније, 1839, његово тело је премештено и сахрањено на Бородинском пољу недалеко од споменика јунацима из 1812.

3

У Руској православној цркви на Ташмајдану почива један од највећих царских генерала и командант белогардејске армије против Совјета – Петар Николајевич Врангел.

Ово се дуго скривало од наше јавности, поготову у време комунистичке владавине у Југославији.

А кад се најзад истина открила, многи су се питали како се догодило да један царски генерал буде сахрањен баш код нас.

Последња воља генерала Врангела записана његовом руком у опоруци била је да „његово вечно боравиште буде у некој православној земљи“. Избор је пао на Београд, захваљујући томе што је велики број његових официра и војника уточиште нашао управо у Југославији. Уз највише војне почести његов ковчег испраћен је од железничке станице до Руске цркве, заједно са свим његовим ратним заставама. Било је то 1928.

Петар Николајевич Врангел рођен је 1878. у једној племићкој породици шведског порекла. Носио је титулу барона.

Каријеру је почео у коњичкој гарди, доцније је радио као рударски инжењер у Сибиру, да би на крају ипак изабрао војничку службу за животни позив. Примио се положаја официра у једном козачком пуку.

У руско-јапанском рату (1904–1905) учествовао је у чину коњичког капетана. Најбрже је напредовао током Првог светског рата, командујући бригадом, па онда пуком и најзад читавом коњичком дивизијом.

Међу првима се супротставио бољшевицима и придружио генералима Алексејеву и Дењикину.

После повлачења генерала Дењикина, априла 1920. преузима врховну команду над „добровољачком војском“, тј. белогардејском армијом. По доласку на Крим затекао је остатке војске у очајном стању. За кратко време реорганизовао је преостале јединице добровољаца којима је успевао да одржи фронт према бољшевицима. После потписивања мировног споразума између Пољске и Русије, ситуација се драматично погоршала по Врангела и његову армију. У новембру је пао Севастопољ, што је натерало царског генерала да

Пепео над морем

евакуише своје војнике. Тако је око 130,000 људи, противника комунизма, кренуло да тражи спас, лутајући по белом свету.

У једном периоду Врангелов штаб се налазио у Београду, одакле је руководио смештајем руских избеглица.

Пошто је завршио велики посао око збрињавања своје војске, Врангел је прихватио место рударског инжењера у Бриселу, главном граду Белгије, где је и умро 1928.

Данас је његов ковчег постављен на почасном месту, с десне стране од улаза у Руску цркву у Београду.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

За Џонија није било дилеме којој страни у рату треба да се придружи. Његово припадништво грађанској интелигенцији исто колико и његови погледи на свет окренули су га према Југословенској војсци у отаџбини, тј. покрету отпора под командом генерала Михаиловића.

1

Џони је био у активној вези с британским агентима у Југославији још од 1940, кад су почеле припреме за обарање владе Цветковић – Мачек и првог краљевског намесника кнеза Павла Карађорђевића. Многи од тих младих Енглеза који су у Београд стигли разним поводима, али с јединственим циљем, били су његови познаници из Лондона. Неки од њих ишли су заједно с њим у школу, а друге је упознао на разновразним школским и омладиским окупљањима у британској престоници.

Стара је истина да нема странца на школовању у Великој Британији који истовремено није постао и убеђени бранилац интереса Уједињеног Краљевства. Једном у енглеском просветном систему, довољно је да се млада личност окрене Енглеској занавек. Своје питомце Британци не остављају и не заборављају. Они доживотно остају у мрежи британских јавних и нејавних установа. Отуд се код нас за такве људе одомаћио израз „енглески човек“. Ово правило, у нашем случају, није имало изузетка.

Почетак светског рата је, разумљиво, наметао покретање свих средстава и свих могућности којима је располагало Уједињено Краљевство. У борби против Хитлера, од раног пролећа 1940, преостала је само Велика Британија. Читав европски континент налазио се под немачком контролом. Неке државе су биле војно поражене и окупиране, друге су се својевољно приклониле силама Осовине. Совјетски Савез је имао „споразум о ненападању“⁵⁵ с нацистима, а САД су биле далеко од одлуке да се умешају у прекоокеански сукоб.

* * *

Џони Рачић, као што смо видели, био је душом и срцем на страни оних који су хтели да се супротставе Трећем Рајху. Тај свој став изградио је још у Вестминстерској школи. За њега је Винстон Черчил у том тренутку био истинска величина и херој. Заједно са својим енглеским друговима, он се искрено дивио храбрости и одлучности овог британског политичара. Био је уверен да је обавеза свих слободоумних људи, Југословена поготово, да се прикључе одважним Британцима и притекну им у помоћ. Између интереса Југославије и интереса Велике Британије, Џони није видео никаквих разлика,

⁵⁵ Овај споразум познат је у историографији и као „споразум Хитлер – Стаљин“ (по двојници вођа) или као „споразум Рибентроп – Молотов“ (по двојници министара спољних послова). Закључен је 26. августа 1939.

већ потпуни склад. На борбу против нацизма гледао је као на универзалну дужност. Свако ко је био свестан смртоносне опасности по читаво човечанство требало је да се осећа одговорним према самом себи и да саучествује у одсудној бици за будућност људске цивилизације. Младом Рачићу је то било потпуно јасно.

* * *

Кнез Павле, такође енглески ђак и васпитаник, припадао је струји Невила Чемберлена и био је главни носилац „политике попуштања“ у Југославији. Његов лични пријатељ и истомишљеник био је британски дипломата Невил Хендерсон, амбасадор у Београду, Буенос Аиресу и Берлину, човек који се узима за творца „политике попуштања“.

И пошто је Чемберлен сишао с власти и пошто га је заменио Черчилов ратни кабинет, Павле није одустао од договора с Немцима.

Прво је покушавао да очува неутралност Југославије колико год је то било могућно. А кад је куцнуо час, он је отпутовао Хитлеру на ноге, успевајући да се с њим погоди. Било је то средином марта 1941.

Ту политику верно је следила и влада Цветковић – Мачек. Уговор о приступу Југославије Тројном пакту закључен је у Бечу 25. марта 1941. Два дана доцније, после величанствених демонстрација у Београду, војним пучем је свргнута југословенска влада и први намесник, формиран је нов кабинет под вођством ваздухопловног генерала Душана Симовића. Краљ Петар Други Карађорђевић, иако малолетан, тог јутра је преузео сва краљевска овлашћења.

У Лондону је овај догађај дочекан с највећим одушевљењем. Један британски министар узвикнуо је преко радија, поздрављајући самоубилачки чин извршен у Београду тог дана:

„Југославија је поново нашла своју душу!“

* * *

Да су Енглези били кључни чинилац у организовању пуча 27. марта 1941. сведочи и ових неколико цитата из архивске грађе британске обавештајне службе (СОЕ)⁵⁶.

Још у августу 1940, дакле безмало осам месеци пре него што је Југославија приступила Тројном Пакту, један од британских агената, Александер – Сенди Глен, јавио је ово својој централи у Енглеској:

„Јован Ђоновић и Илија Трифуновић су посредници преко којих је пренета информација о предложеном пучу... Сматра се да у оваквим околностима тоталитарне тенденције треба прекинути једним ударцем и да то може да се постигне једино државним ударом.“⁵⁷

Септембра 1941. Тревор Гленвил признао је колико су дуго трајале британске припреме за насилну смену власти у Југославији:

„Уствари, ово је [државни удар, прим. М.Ст.П.] резултат нашег осамнаестомесечног мукотрпног рада.“⁵⁸

Ево шта Хју Далтон реферише свом премијеру Черчилу овим поводом, дан после извршеног пуча:

„Биће вам јасно да је пуч у великој мери Трифуновићево дело, а да је стварну политичку подршку изван старе владе пружила земљорадничка странка,

⁵⁶ SOE – Special Operations Executive (Одељење за специјалне операције). Ова британска обавештајна служба оформљена је у мају 1940. с циљем да субверзивно делује иза непријатељског фронта. До 1943. на челу се налазио Хју Далтон, а од 1943. до укидања 1946. генерал-мајор Колин Габинс.

Током рата, агенти СОЕ били су активни у Француској, Норвешкој, Холандији, Чехословачкој, Италији, Пољској, Грчкој, Алжиру и Југославији.

За СОЕ употребљавао се и израз „паравојска из улице Бејкер“, што је алудирало на адресу њихове команде у Лондону, али и на улицу у којој је живео легендарни јунак из романа Артура Конана Дојла – Шерлок Холмс.

⁵⁷ Александер Глен – Билу Бејлију, 2. август 1940.

⁵⁸ Извештај Тревора Гленвила команди СОЕ, 27. септембар 1941.

главни инструмент наше политике, која је (као и Народна одбрана) на нашем платном списку. Поносим се резултатима које у великој мери сматрам Тејлоровом заслугом и заслугом његових помоћника поручника Мастерсона и Бенета.⁵⁹

Врло је занимљив један поверљив извештај из Београда који говори о британским погледима на улогу Хрвата у државном удару од 27. марта. Хрватски политички представници избегли су сваку везу са завереницима. Њихов политички првак и потпредседник југословенске владе Влатко Мачек склонио се из Београда у своје родно село Купинец у хрватском Загорју.

Државни удар је, неспорно, био чисто српска ствар. Наравно уз свесрдну помоћ Велике Британије.

Ево шта каже тај извештај:

„Не би било фер окривити све Хрвате да су издали земљу и принудили владу да потпише Пакт. Главну одговорност носе кнез Павле и његови послушници. Штавише, једва да се озбиљном може сматрати теза о издаји Хрвата.“⁶⁰

* * *

Од свих енглеских агената, Џони је био најинтимнији са Џулијаном Емеријем (1919–1996). Упознали су се у Лондону и били су вршњаци. Џулијан је похађао Итон, ривалску школу Џонијевом Вестминстеру. Њихово дружење наставило се и у Београду, будући да је Џулијан био млади дипломата у

⁵⁹ Хју Далтон – Винстону Черчилу, 28. март 1941.

⁶⁰ Гленвил, исто.

Успутна напомена: У тренутку у којем Гленвил пише свој извештај, у Хрватској је увелико створена фашистичка државна творевина под именом Независна Држава Хрватска под окриљем сила Осовине. У току су била масовна зверства усташких власти над нехрватима, у првом реду над Србима.

амбасади Уједињеног Краљевства у Југославији. Истовремено је радио и за СОЕ.

Џулијанов отац, Лиополд Стенет Емери (1873–1955), налазио се на положају државног секретара за Индију у Черчиловом ратном кабинету. Он и Черчил били су школски другови још из средње школе и најинтимнији политички савезници у Конзервативној партији. Емери старији био је љути противник „политике попуштања“.

Џулијанов старији брат Џон (1912–1945) имао је потпуно опречне политичке ставове од свог оца и млађег брата. Загрејан за Хитлера и национал-социјализам, он је јавно агитовао у корист Немачке. Активно је радио на организацији „Британских добровољачких снага“, тј. пронацистичких парамилитарних јединица, бавио се регрутацијом младих људи у ове јединице и ширио нацистичку пропаганду у Енглеској.

Пре тога, Џон Емери је учествовао у Шпанском грађанском рату на страни франкиста. Потом је с француским фашистичким лидером Жак Дериоом пропутовао Европом. Прве године рата провео је у Вишију у Француској. Од 1942. прешао је у Берлин, где је руководио немачко-британским комитетом и водио пропагандни радио програм на енглеском језику.

Непосредно после рата осуђен је на смрт због велеиздаје и погубљен.

Током рата Џулијан Емери је служио у Краљевском ратном ваздухопловству. Био је задужен за односе са покретима отпора у Југославији и посебно Албанији. На крају рата био је члан тима за везу с кинеским генералом Чанг Кај Шеком.

Џулијан је, за разлику од брата, градио каријеру у оквиру Конзервативне партије. Био је биран за члана британског парламента непрекидно од 1950. до

1992. Више пута је улазио у британске владе. Први пут у владу свог таста Харолда Мекмилана 1960–1964, као државни секретар за ваздухопловство, а потом и као министар авијације. Министар је био и у влади Едварда Хита и то за јавне радове, становање и грађевине, најзад, и државни министар за међународну политику и послове Комонвелта (1970–1974).

Преко Џулијана Емерија, Џони Рачић је дошао у контакт и са осталим Енглезима у Београду.

Александер – Сенди Глен био је помоћник аташеа у британској амбасади у Београду и агент СОЕ.

Вилијам – Бил Бејли био је запослен у Трепчиним рудницама од 1928. до 1941. Године 1942. појавио се на челу британске мисије у штабу генерала Михаиловића.

Џорџ Тејлор је стигао на Балкан крајем 1940. по изричитом наређењу премијера Черчила са задатком да организује рад СОЕ.

Том Мастерсон и Џон Бенет били су агенти СОЕ у Југославији.

Тако је млади Рачић ушао не само у рат, него и у политику. Његова улога у пучу 27. марта, наравно, била је сасвим споредна, ако је уопште имао икакву улогу у том догађају. Он је више био особа од поверења и помоћи Енглезима у Југославији, особа која је знала највећи број виђених људи у престоници и којој је био слободан приступ скоро сваком месту и у свако друштво у Београду.

У то доба, Џони је био младић од непуне двадесет и једне године, по ондашњим законима, и британским и југословенским, још увек малолетник.

„Ја нисам шпијун који је постао плејбој, него сам одувек живео као плејбој и постао шпијун“, рекао је једном новинару двоструки британски агент у Другом светском рату и човек по коме је Иан Флеминг створио чувени лик с биоскопског филмског платна – Џејмса Бонда.

Звао се Душан – Душко Попов и био је Џонијев близак пријатељ.

Кад су се и како упознали и шта их је везивало нико није знао. Могућно је да су им се судбине испреплетале захваљујући улогама које су играли током Другог светског рата. Могућно је да је младић из Цавтата био један од људи у обавештајној мрежи Душка Попова. Могућно је и да су примали упутства из истог центра у Интелиџенс сервису. Чињеница да су били земљаци, обојица везани за Дубровник, оставља могућност да и то буде повод за њихово познанство.

Колико пута су се срели после рата такође није познато. Зна се једино да је негде у јесен 1979. Душко Попов боравио у Дубровнику на промоцији своје књиге и да је том приликом посетио Џонијеву кућу у Цавтату.

* * *

Шпијунско име „Трицикл“⁶¹ Душко Попов је добио у Интелиџенс сервису на основу тога што га је био глас да највише воли да буде с две жене у исти мах. Поред жена уживао је у свим људским пороцима. Обожавао је коцку и алкохол, развратан живот, скупа одела и луксузне хотеле.

За разлику од Џејмса Бонда, Душко Попов је био упадљиво ружан. Изразито ниског раста и грбав, готово патуљак, с асиметричним лицем избразданим ожиљцима од бубуљица, он ни на који начин није подсећао на лепотана из филма. Остале особине Флеминг је уистину узео од Попова.

⁶¹ У немачком Абверу добио је конспиративно име Иван.

Говорио је савршено више европских језика. Међу њима енглески, немачки, француски, италијански, шпански и португалски. Наравно и свој матерњи српски.

За све време рата радио је као двоструки немачко-британски агент. И поред свих опасности, Немци никад нису открили његове везе с Британцима⁶². До краја је остао неоткривен. С немачким документима се сасвим слободно кретао по окупираној Европи, мада је највише времена провео у Португалији и у Лондону. Лисабон је био средиште међународне шпијунаже због неутралног статуса који је Португалији обезбедио њен полувековни диктатор Антонио Салазар (1932–1968).

После рата, с великом пензијом Његовог величанства краља Велике Британије и Комонвелта, скрасио се у јужној Француској у околини Кана где је живео до краја живота 1983. Своја сећања записао је и објавио у књизи „Шпијун - контрашпијун“ 1974⁶³.

⁶² Попов је био укључен у „Double Cross“ (Двоструки крст) (XX) систем британске контрашпијунаже под окриљем MI5.

Најчувенији двоструки агенти у истом систему били су:

Хуан Пухо (Гарбо), Еди Чепмен (Зиг-Зег), Сергејев (Благо).

⁶³ Историографска критика дочекала је мемоаре Душка Попова с мешаним реакцијама. Једни су сматрали да је то „комбинација истина, полуистина и чистих неистина“. Међу нетачности наводе само то да Ким Филби никад није боравио у Лисабону како је то тврдио Попов. Други су били мишљења да је Попов прецењивао сопствени значај и да у хијерархији британске обавештајне службе није имао ни изблиза такав статус какав је себи приписивао. Ови критичари тиме тумаче релативну незаинтересованост Американаца за информације које добијају од Попова.

Кључне чињенице о његовом деловању током Другог светског рата остају неспорне. О истинском историјском домету тог деловања, наравно, може се расправљати.

У аутентичним изворима о инспирацији Иана Флеминга за свог јунака увек се помиње име Душка Попова. Ни тај податак, са становишта веродостојности, није споран.

Недавно се појавила још једна монографија о Душку Попову из пера познатог енглеског писца Расела Милера⁶⁴ под насловом „Шифра Трицикл“ (2004).

* * *

„Сумњам да би Џејмс Бонд од крви и меса преживео дуже од 48 сати као шпијун“, рекао је Попов групи италијанских новинара током интервјуа у својој кући на Азурној обали 1981.

Али, поставља се питање где су се и како упознали и спријатељили Флеминг и Попов да би ова прича заиста била веродостојна.

Историјске чињенице кажу да је Душко Попов био увелико укључен у шпијунске послове у Лисабону 1941. кад је тамо стигао Флеминг у својству агента британске војне службе. Попов је становао у хотелу Палас⁶⁵ и коцкао се по цео дан, играјући бакару у казину Есторил преко пута хотела⁶⁶. Флеминг је узео собу до његове и није се одвајао од свог искуснијег колеге, у покушају да од њега научи тајне шпијунског заната. Душко му је објашњавао како се најбоље информације добијају за карташким столом или у коцкарницама, нарочито онда кад потенцијална жртва изгуби позамашне своте новца. Књижевни отац агента 007 покушао је да копира рад препреденог Југословена. Резултат је по њега био катастрофалан. Невешт у играма на срећу, Флеминг је само губио, стварајући тако озбиљне дугове својој служби. Пошто се показао

⁶⁴ Расел Милер (1938) је новинар и писац, чије су претходне књиге „Магнум“ (1997), „Ништа мање од победе“ (1999) и „Иза линије фронта“ (2002) изазвале особиту пажњу читалаца и критике и у Енглеској и у Америци.

⁶⁵ Током рата лисабонски Палас добио је надимак „хотел шапутања“. У њему су одседале многе знамените личности, међу којима су били чланови шпанске краљевске породице, енглески економиста Џон Мејнрд Кејнс и француски пилот и књижевник Антоан де Сент Егзипери, као и мађарске глумице јеврејског порекла Ева и За-За Габор, послератне звезде Холивуда.

После рата у овом хотелу боравили су мађарски диктатор Хорти, румунски краљ Карољ, краљ Умберто Други италијански и многи други.

⁶⁶ „Бакара“ (baccarat) је једна од најомиљенијих игара картама професионалних коцкара. Пореклом из Француске.

као лош ученик, његова мисија у Лисабону окончала се неуспехом и он је по кратком поступку повучен назад у централу.

Утисак који је Попов оставио на Флеминга, судећи по доцнијем развоју догађаја, био је толико упечатљив да је управо њега имао на уму кад је стварао свог незаборавног Џејмса Бонда.⁶⁷

У то доба, престижни делови Лисабона Есторил и Каскаис били су центар окупљања најразличитијих људи ондашње Европе. Тамо су се заједно нашли британски и нацистички шпијуни, аристократе у азилу, свргнуте крунисане главе, јеврејске избеглице, изгнаници сваке врсте и судбине..

Салазаров режим је, и поред својих фашистичких симпатија, био благонаклон према свему што се дешавало у португалском главном граду. Разлог за то крио се у страху да би савезници лако могли да окупирају португалска Азорска острва у Атлантском океану између Европе и Америке, али и да угрозе афричке колонијалне поседе који су припадали Португалији. Трезвени Португалац изабрао је да се ником не замера и да формално не заузима ниједну страну. Тако је Португалија успела да сачува неутралност у Другом светском рату.

* * *

Душко Попов се родио 1912. у Тителу од оца Србина и мајке Дубровчанке.

⁶⁷ „Казино Ројал“ био је наслов првог Флемиговог романа о агенту 007, који је изашао из штампе 1953.

Први филм о Бонду снимљен је 1963. и носио је наслов „Др Но“. Улогу агента 007 играо је чувени шкотски глумац Шон Конери. Доцније су се многе познате филмске звезде опробале у тој улози, али ниједан од њих није достигао славу Шон Конерија. Он је био и остао једини прави Џејмс Бонд.

Пепео над морем

О његовом пореклу, детињству раној младости мало се зна. Његова породица је спадала у оне најбогатије. Живео је на релацији Београд – Дубровник – Европа. Као дечак је одлично научио француски и енглески.

Дипломирао је права у Београду, а докторирао на универзитету у Фрајбургу. Тамо је стекао неколико блиских немачких пријатеља преко којих је и дошао у везу с Хитлеровом обавештајном службом. По повратку у Београд стекао је репутацију адвоката са одличним везама на свим странама. Сматрало се да је припадао оној врсти правника који су спремни да за добар хонорар открију „рупу у закону“ или пронађу начин да се закон заобиђе. Круг његових партнера и клијената кретао се од намоћнијих политичара оног доба до озлоглашених криминалаца.

Како било, Попова су 1940. заврбовали Немци да ради за њихову обавештајну службу Абвер⁶⁸. Он је без речи пристао, видевши одмах у томе велику шансу за себе. Већ сутрадан је ступио у везу с енглеским агентима у Београду и понудио им своје услуге. Наравно, од обе стране је добијао богате новчане накнаде, од којих је најзад могао да покрива све своје скарадне прохтеве.

* * *

У августу 1941. Душко Попов је, по налогу Абвера, отпутовао у Сједињене Америчке Државе. Задатак му је био да прикупи што више података и детаља о америчким војним базама и ратним постројењима на Пацифику, а пре свега на Хавајима. Операција је носила шифру „Јапански упитник“, а документа и материјале Попов је носио снимљене на микрофилму. Међу

⁶⁸ Сарадњу му је понудио његов најбољи пријатељ са студија у Фрајбургу, који је и сам радио за Абвер.

питањима за која су Немци били посебно заинтересовани налазило се и питање о Перл Харбуру, војној бази у близини Хонолулуа.

Бистром Југословену није требало много да сабере два и два. Лако је закључио да Јапан припрема напад на САД, и то баш на Пацифику. Одлучио је да о овом обавести Американце.

Нашавши начин да директно ступи у везу с Едгаром Хувером⁶⁹, директором ФБИ⁷⁰, Душко Попов му је предао све што је добио од Немаца. Хувер, на кога је Попов оставио врло рђав утисак⁷¹, није придао посебну пажњу предатим подацима⁷². Није сасвим јасно да ли је Хувер проследио Поповљева документа вишим инстанцама или није. Има тумачења која говоре да их је игнорисао сам Хувер⁷³, али има и оних који сматрају да их је пренебрегла морнаричка обавештајна агенција.

⁶⁹ Знајући да Хувер радо одлази управо тамо, Попов га је пронашао у Сторк клубу у Њујорку.

⁷⁰ У то доба ФБИ се бавио и и обавештајним пословима према иностранству.

⁷¹ ФБИ није имао симпатија за двоструке шпијуне, а поготову не за једног раскалашног бонвивана какав је био Душко Попов.

Један од главних разлога за ово био је тај што је Хувер непрестано наваливао да председник Рузвелт дозволи проширење делатности ФБИ и на међународну контрашпијунажу. Амерички председник је, уместо тога, именовао дугогодишњег Хуверовог ривала Вилијама (Дивљи Бил) Донована за шефа нове обавештајне агенције ОСС (Канцеларија за стратегијске послове), претходнице ЦИА. Од тог часа Хувер је постао нетрпељив према свим иностраним службама, британским пре свих.

⁷² Један независан историјски извор из САД („Pearl Harbor – Mother of all Conspiracies“), који се бавио питањем да ли су америчке власти и сам председник Рузвелт знали за план Јапана да нападне Перл Харбор или нису, како сведочи званична верзија, поменуо је и случај „Трицикл“. Он наводи да је одговор ФБИ на информацију добијену од Попова био овај: „То је сувише прецизно, сувише свеобухватно и сувише детаљно да би било истинито. Упитник и остале информације које сте донели даје детаљну слику о томе где, кад, како и ко планира да нас нападне. То нам све изгледа као подметнута замка“.

Овај извор потврђује да је информација добијена од Попова ипак прослеђена морнаричкој обавештајној служби.

⁷³ Џон Едгар Хувер (1895–1972) био је оснивач и доживотни директор ФБИ (Федерални биро за истраживања). Био је високи функционер извршне власти с најдужим стажом у историји САД. На чело ФБИ дошао је 1924. и остао на том положају до смрти, пуних четрдесет осам година. Остао је под осморицом америчких председника од Кулица до Никсона (К. Кулиц, Х. Хувер, Ф. Д. Рузвелт, Х. Труман, Д. Ајзенхауер, Џ. Ф. Кенеди, Л. Б. Џонсон и Р. Никсон). Сматрао се за најмоћнијег човека у америчкој политици, који је располагао компромићујућим материјалима о многим значајним личностима свог доба. Прочуо се као непомирљиви непријатељ комуниста и левичара уопште. Ревносни презбитеријанац и убеђени конзервативац. Сумњало се да је близак једном од најјачих огранака америчке мафије, али ништа није доказано. Посмртно је оптуживан

Пепео над морем

Поуздано се зна да су и ФБИ и америчке војне службе били свесни јапанске заинтересованости за Хаваје и да су тим поводом спровеле једну акцију прислушкивања која је трајала током 1941.

Тим пре чуди америчко тотално изненађење и успаваност у тренутку јапанског напада на Перл Харбор 7. децембра 1941.

* * *

Међу историчарима и стручњацима за ову област, значај Душка Попова и његовог деловања остаје споран до данас. Попут многих шпијунских прича, и ова је поделила мњење на две крајности. На оне који су Попова прогласили за најуспешнијег двоструког агента Другог светског рата⁷⁴ и на оне који му поричу сваки значај.

Оно што је сигурно јесте да недоумице око обавештености, тј. необавештености америчких званичних институција о намерама Јапана да нападне америчку војну базу у Перл Харбору у историографији још нису разрешене. Постоје озбиљни историчари који упорно тврде да је председник Рузвелт врло добро знао шта се спрема, али је допустио да се напад догоди, налазећи у томе довољно велики разлог којим би убедио и најтврдокорније сумњивце у Конгресу да је улазак Америке у рат против сила Осовине неизбежан.

да је био скривени хомосексуалац зато што се никад није оженио. Амерички књижевник Гор Видал тврдио је чак и да је имао црначке крви (*mulatto*).

После њега, донета је уредба по којој се директор ФБИ бира на рок од десет година најдуже.
⁷⁴ У знак захвалности, Душко Попов је добио енглеско држављанство и високи орден Реда Британске империје у рангу официра (Officer of the British Empire, ОВЕ). Како му је и доликовало, прославу поводом ових признања организовао је за своје пријатеље у хотелу Рид.

ГЛАВА ПЕТА

О свом раду и активностима за време рата Џони је врло нерадо говорио. Није говорио ни о годинама проведеним на робији после рата. Није говорио ни о свом хапшењу, ни о суђењу. Тај део свог живота закопао је у себи, безуспешно покушавајући да га заборави. Страшне слике из прошлости су се, нажалост, упорно враћале.

Оно што је могло да се сазна о овим догађајима и Џонијевој улози у њима сазнало се посредним путем, углавном после његове смрти.

1

Историјски подаци су одавно познати и небројано пута поновљени. Ипак, неће бити згорег да се то учини још једном. После пуча од 27. марта 1941, којим је одбачена Хитлерова понуда, Југославија је била изложена немачком

Пепео над морем

бомбардовању. Рат је трајао свега једанаест дана. Краљевина Југославија је капитулирала 17. априла исте године.

Југословенска влада и краљ напустили су земљу и прешли у Лондон, по угледу на већину влада окупираних земаља у Европи.

Као последица пораза, државна територија Југославије раскомадана је између сила Осовине и њихових савезника. Немачка је директно присаједилила Словенију Трећем рајху. Уз то, централна Србија стављена је под немачку окупацију с локалном колаборационистичком владом. У Хрватској, Босни и Херцеговини и Срему формирана је Независна Држава Хрватска још 10. априла. Италија је заузела читаву јадранску обалу, део Херцеговине, Црну Гору и Косово и Метохију. Бугарска је успоставила своју власт у Македонији и јужном делу Србије, а Мађарска у преосталом делу Војводине, тј. у Банату и Бачкој.

Први устаници против окупатора били су краљевски официри који су избегли заробљеништво, спонтано се окупивши на Равној Гори почетком маја 1941. На њиховом челу се налазио контраобавештајни пуковник Драгољуб – Дража Михаиловић.

У Београду је формирана српска влада под окриљем Немаца и под председништвом прво Милана Аћимовића, а затим генерала Милана Недића.

* * *

Колико је рђаво мислио о национал-социјализму, Џони Рачић је још горе мислио о марксизму-лењинизму. Најгоре је мислио о комунистима.

Погубност комунизма, у оно доба, није видео толико у опасности да ће завладати светом као што је то био случај с нацизмом, већ је био нетрпељив

према његовом тврдом доктринарству. За комунисте у својој околини, а било их је⁷⁵, волео је да каже: „Ма пусти их, они су праве тупације!“

Прикључио се покрету генерала Михаиловића од самог почетка. Био је илегалцац у Београду, тј. нека врста Дражиног обавештајца у престоници. Покрет Драже Михаиловића развио је разгранату мрежу својих људи у главном граду. Џони је био један од њих.

Захваљујући познанствима и повезаности у свим друштвеним слојевима, од полусвета до богаташа, Џони се брзо истакао својим радом у покрету отпора. Умео је да се неприметно креће по целом граду и да прослеђује информације тамо где је било потребно. Ни Немцима ни специјалној полицији, зачудо, није био сумњив, иако су знали да је Пашићев унук и да је на више начина везан за Велику Британију.

Биће најпре да је објашњење за ову незаинтересованост београдских власти за њега лежала у следећем. На лошем гласу због прекомерног пића, лумповања и нередовног живота, Џони је у очима немачког режима био најмање вероватна особа за било какву субверзивну делатност.

Ни за време окупације није променио понашање. И даље без финасијских тешкоћа, могао је да настави с раскаланим проводима и под окупацијом. Дешавало се да буде приведен због кршења јавног реда или због пијанства на јавном месту, али његове везе с равногорцима никад нису откривене.

Ни у тренуцима највећег опуштања овај Цавтаћанин у Београду није губио контролу над собом. Чинило се, и то не ретко, да се потпуно обезнанио и да је несвестан својих поступака. Никад му се, међутим, није десило да каже

⁷⁵ Из Енглеске је познавао оба детета министра спољних послова Момчила Нинчића, Туру и Олгу. Олга је током рата била Титова лична секретарица и преводилац. Удала се за познатог муслиманског комунисту Авда Хума.

нешто што није смео, нити да своју безбедност или безбедност других Дражиних илегалаца доведе у питање.

Владао је способношћу да истовремено може да буде сасвим опуштен, чак наизглед изгубљен у времену и простору, а да у ствари делићем своје свести ипак зна шта се око њега догађаја.

Оно што је било његов порок у ратним околностима постало је његова маска. Оно што је у нормалним условима била његова људска слабост под окупацијом се претворило у његов сигуран заклон. За становнике главног града и полицију Цони није представљао ништа више од једне размажене и декадентне пијанице. Зато на њега и нису обраћали посебну пажњу. А он је, упоредо с вођењем таквог распусног живота, вредно радио и као скривени агент Југословенске војске у отаџбини.

С лакоћом је успевао да завара трагове како би се непримећен извукао из Београда и у њега једнако непримећен поново увукао. Најчешће је одлазио у подножје Авале, где је реферисао и примао нова упутства од свог непосредног команданта Александра – Саше Михаиловића.⁷⁶

⁷⁶ Није ни у каквом сродству с генералом Михаиловићем. Био је командант Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини. Са Главним штабом прешао у Босну крајем 1944. Илегално се вратио у Београд априла 1945. са задатком да организује герилу против Титовог режима. Убијен од комуниста у заседи почетком маја исте године.

А то се догодило отприлике овако.

Саша Михаиловић је нашао везу да преко неког словеначког официра набави легална документа за одређену цену. Договор је био да се нађу у тадашњој Босанској улици (данас Улица Гаврила Принципа). Саша је дошао у пратњи једног свог поузданог човека по имену Вукојчић. У одсудном моменту појавила су се двојица удбоваца који су од раније пратили сумњивог официра. Мислећи да су њега открили, Саша је почео да пуца и да бежи низ улицу. Исто је урадио и Вукојчић. На крају су се раздвојили. Саша је кренуо на леву страну према Сајмишту, а Вукојчић на десну, према Калемегдану. До јутра је Саша био опкољен без изгледа да се извуче. У пуцњави са потером је и погинуо. После неколико дана, београдска „Политика“ је објавила смрт Саше Михаиловића на насловној страни. Вукојчић је био боље среће. Препливао је Саву и пребацио се у Земун одакле је и био родом. Од оца, индустријалца, узео је новац и, преко одређених канала, успео да напусти Југославију. Доживео је старост живећи у Аргентини.

Током рата добио је чин поручника, иако није никад служио војску, нити је био војник.

* * *

Откуд то да се један буржуј, притом полухрват, без размишљања определи за српски покрет отпора и постане његов илегалац у приликама препуним ризика у којима се, лакше од ичег другог, губила глава или одлазило у немачке логоре?

Са својим друштвеним статусом и новчаним могућностима, он је мирне душе могао да седи у Француској улици и чека да се рат заврши. Није постојао ниједан животни разлог који би га присиљавао на учествовање у покрету отпора. Већи део београдског грађанства баш се тако и понео. Изврдавао је да се определи за било коју страну, уколико није прихватио да се, отвореније или мање отворено, приклони постојећој окупационој власти.

Активно приступање дражиновцима међу Београђанима било је врло опасно и не претерано популарно. Изузетни су били случајеви кад су омладинци из београдских кућа одлазили у шуму. Равногорски покрет је, у ствари, био један војничко-сељачки покрет. У њему јесте било интелектуалаца, али не у знатнијем броју. А и ти школарци и студенти који су се одважили да, скривајући од родитеља, „оду у четнике“, нису, разумљиво, били у првим борбеним редовима. Углавном су добијали задатке у пропаганди и политичком деловању на омладину. Неки су радили као преводиоци за стране језике или шифранти. Били су организовани у омладинске групе, међу којима је најпознатији био Штаб ЈУРАО⁷⁷ 501. Највећи број београдских младића у Југословенској војсци у

⁷⁷ „Југословенска равногорска омладина“

отаџбини пре рата је припадао Српском културном клубу, а постојала је и мања група омладинаца из Демократске странке.

Који су, дакле, могли бити Џонијеви мотиви?

Први је свакако био идеолошки. Џони није волео ни Хитлера ни Немце. Уз то, био је заљубљен у англосаксонску демократију. Други је, јамачно, био цивилизацијски. Енглески ученик, морао је стати на линију оног фронта који је предводила Велика Британија. Најзад, код њега је, по свему, победу однео његов пустоловни дух. Осећати се учесником великог покрета за спас човечанства и његових достигнућа, морала је, зацело, бити покретачка снага за младића његовог кова и погледа на свет.

2

У пролеће 1943, мада је и раније препознавао код себе сумњу, Џони се суочио с једном тешком истином. Његова друга постојбина, Енглеска, напустила га је и оставила на цедилу.

Управо тад је Винстон Черчил, из својих разлога, одлучио да покрет генерала Михаиловића одбаци као савезника у Југославији и да сву западну помоћ усмери ка партизанском покрету Јосипа Броза Тита. Тиме је, истовремено, запечаћена послератна судбина Југославије.

За Џонија је ово сазнање било болно и тегобно, ма колико се трудио да за њега пронађе разборито објашњење и историјске разлоге. И после више деценија, кад је стварност постала неумитна и непроменљива, кад је нестао и последњи траг наде, Џони се с муком мирио са овом истином. Никако није проналазио праве аргументе и одговоре за питања исправности, искрености и части. Његова мука бивала је тим већа што је на читаву ствар гледао као на

лични проблем. Проблем између њега, Антуна – Џонија Рачића, енглеског васпитаника и искреног верника у енглеско поштење и добронамерност, и једне велике силе која је зарад својих интереса под ноге бацила његову бескрајну оданост и поверење. Одједном је Енглеска престала да буде светионик знања и морала, интелектуални просветитељ западног света, узор који бљешти својом надмоћи над свим другима и који широке руке другима дарује своја културне и сваке друге вредности. На мах су нестали велики идеали личне слободе засноване на уважавању права другог. Срушили су се они појмови правде и једнакости који код младих људи изгледају постојанији него што у ствари јесу и за које су ти млади људи спремни и нестрпљиви да се жртвују. Џони је морао да прихвати огољену чињеницу да се Велика Британија одрекла оне универзалне мисије на земаљској кугли која би требало да шири просвећен дух. Да је њена прва улога да заштити саму себе, да се брине о сопственим интересима и да се, у остварењу тих приземних циљева, погађа и договора са сваким. Оно за шта је Џони прекоревао Чемберлена и заступнике попустљивости према Хитлеру, учинио је Черчил на још недостојнији начин склапајући споразум са Стаљином. У том споразуму, сасвим просто и бестидно, Југославија је припала Совјетском Савезу. Тог секунда су, у очима британске политике, престали да постоје и Џони Рачић и његови другови. „Коњ за трку“, како је сликовито рекао сам премијер Уједињеног Краљевства Винстон Черчил, постао је Јосип Броз Тито, а с њим и југословенски комунисти.

Сви други обзир, узвишене мисли и морална начела изгубили су сваки значај.

Пепео над морем

Џонија је ова горка истина пакла до последњег даха. Ни тад му није било свеједно. Љута рана, стара тачно пет деценија, крварила је и у његовом самртном часу.

* * *

Без обзира на своје изгубљене илузије, Џони је био начисто с тим да је ствар готова и да се ништа више не може променити.

Уз свесрдну помоћ Душка Попова, чије су везе код Немаца биле неокрњене, Џони је успео да мајку и млађу сестру пребаци у Лондон. Оставши сам, могао је искључиво да се посвети очувању властите безбедности. Сматрајући да је добро обезбеђен и да не постоји директна опасност по њега лично, он се мирно вратио својој кући у Француској улици и чекао улазак Црвене армије у Београд.

* * *

Ослобођење Србије и Београда током октобра 1944. неким становницима је било истинско ослобођење, али је за многе донело нова страдања. Опијени победом, идеолошким слепилом и жељом за осветом, комунисти су тих дана у Србији били страх и трепет, гори и крволочнији него што је икад био окупациони режим. Узимајући власт посредством совјетске оружане силе, они су у читавој Србији, а у Београду нарочито, завели истински терор.

Хапсили су на сваком кораку, гонили виђене људе из својих домова, понижавали њихове супруге и кћери и бесомучно убијали. Без суда, права на одбрану и милости.

Прогонили су Београђане, мирне и уплашене, који се нису ни бранили. Сломљени и неотпорни, чекали су свој усуд, унапред с њим помирили, скамењени попут оваца пред клање. Било је, ипак и по изузетку, појединаца

који су, супротставивши се, свој чин платили главом. Гласовити професор историје архитектуре и ликовни критичар Бранко Поповић, код кога је упала једна партизанска хорда у кабинет на Техничком факултету у Београду, одржао им је слово о пристојности и избацио их напоље. Нестао је без трага, да му се ни до данас гроб не зна. Једино што се зна јесте да се његово име нашло на списку 105 Београђана, објављеном на првој страници „Политике“ новембра 1944, наводно осуђених и стрељаних за народну издају. Нити је постојала оптужница нити је било суђења. Просто су побијени.

Један од тих насилника закрвављених очију који је, по сопственом казивању, лично истеривао људе из кућа, тукао и убијао по Дедињу, признао је да је „за све време рата сањао о томе како ће упасти у једну од дедињских вила и лећи у каљавим чизмама у кревет са свиленом постељином“. Ни после пола века није осећао ни грижу савест ни кајање за своја злодела.

Дражиновци су проглашени за издајнике и сараднике окупатора. Помоћи им више није било, осим пуне наде да је могућно побећи преко границе у прибежиште под заштитом западних савезника. Али, тај пут је носио свакојаке неизвесности. Чак и онда кад су у својим напорима да се домогну слободног света поједини равнгорци успевали, догађало се да их савезници покупе и предају Титовим партизанима. У таквим случајевима, знало се унапред каква им је пресуда изречена.

Неки су проналазили начина да се укрцају у немачке возове и наставе повлачење заједно са својим ратним непријатељима. Такви су спадали у срећније и вештије. Није то била издаја, није била ни сарадња. Била је то последица једног неправедног исхода у којем су њихови истомишљеници на Западу направили савез са њиховим идеолошким противницима на Истоку. Та

суштинска недоследност произвела је читав низ последичних недоследности. Па и ту да су се истом железницом спасавали ратни непријатељи и политички противници.

У рату је јасно било ко се налази на правој страни. Мир је донео неправду.

Победници су на крају поражени.

И поражени и понижени.

* * *

Џони Рачић је ухапшен 1945. Кад су удбаши закуцали на његова врата, није му било ни на крај памети да долазе по њега. Од оно мало људи што су знали за његов рад током рата, није било ниједног у којег није имао апсолутно поверење. Није веровао да ће га издати иједан од ратних другова. Зато је и био спокојан.

Догодило се, међутим, управо оно што није очекивао. Под притиском удбиних претњи и батина, двојица браће из угледне београдске породице професора универзитета, попустили су и прихватили сарадњу с Титовом Удбом.

Старији је откривен и ликвидирао од дражиноваца негде у околини Београда. Млађи, једна осетљива и музикална уметничка душа, у самртном страху за себе, одао је старијег друга и свог претпостављеног, Џонија Рачића.

Џонију је суђено два пута за исто дело – за сарадњу с окупатором и за издају народа. Кривица му се није доказивала. За суд је било довољно то што је припадао Југословенској војсци у отаџбини, дакле што је био „озлоглашени четник“. Одлежао је и прву и другу робију у затворима у Сремској Митровици.

Ћелију је делио с виђеним српским интелектуалцима које је комунистичка власт осудила и утамничила. С њим су били професори Лазар

Марковић и Коста Кумануди, Ђура Ђуровић, а нешто касније и Драгољуб Јовановић.

Рачић је био посебно занимљив комунистичким иследницима због својих веза са Енглезима, и то баш он који је правоснажно осуђен за сарадњу с немачким окупатором. Логика никад није од помоћи у судару с безумљем, глупошћу и насиљем. Трпео је батине сваког дана зато што су удбаши хтели да им призна оно што није знао или оно што се није десило. Тражили су да открије непостојеће тајне, да упре прстом у непознате људе. Захтевали су да друге оптужује лажно, да се понижава и моли за помиловање. Ни на шта од тога није пристао. Од батина му је кичма пуцала.

Апсурдност Џонијевог положаја једина је била од помоћи. У тој апсурдности било је колико страхоте толико и трагикомедије. Комунисти су га мучили у жељи да сазнају нешто о онима који су им омогућили да дођу на власт. Док су Тито и Черчил ковали заједничке планове и водили личну преписку, Џони је трунуо у комунистичком казамату осуђен за колаборацију са Немцима, а прогоњен као британски шпијун.

Ни за њега, ни за било ког другог Брозовог затвореника, наравно, Британци нису ни прстом мрднули. Не само што нису помагали, него су се каткад бавили и директним потказивањем. Познат је случај Милоша – Мише Трифуновића, предратног радикала, министра и председника избегличке владе, који је, по повратку у Југославију, написао једно писмо и тајно га проследио амбасадору Белике Британије у Београду. Писмо је садржало оптужбе на рачун зликовачког понашања комунистичких властодржаца. Ухапшен је неколико дана доцније, на основу ставова изнетих у том писму. Како су друкчије удбаши

могли да дођу у посед Трифуновићевог писма, осим тако што им га је дао сам британски дипломата?

После вишегодишње робије, Џони је мобилисан у Југословенску армију и послат у казнену јединицу у Приштину. На Косову је провео пуне две године у крајње суровим условима, предвиђеним за окореле криминалце. Тамошњи третман није био ништа повољнији него у Митровици. Једино што више није било бескрајног мрцварења у бесмисленом ислеђивању.

3

Ни кад је најзад изашао на слободу, Џони Рачић није постао слободан човек. Био је обележен као осуђеник, робијаш, буржуј, реакционар, империјалистички агент.

Налазио се под присмотром Брозове тајне полиције све до средине шездесетих. Није му било дозвољено да путује ван земље пуних петнаест година после одлежане затворске казне и одслуженог војног рока.

Целокупна имовина породице Рачић у Београду, Загребу, Дубровнику и Цавтату била је национализована. Остављен им је само један део помоћне куће у Цавтату у Супиловој улици бр. 1а. Дубровачка пловидба је престала да постоји под ударцима нових револуционарних власти.

Од велелепног и пребогатог света којем је припадао преживело је врло мало. Срушене су вредности, обичаји, морал и уверења. Попаљене су књиге и забрањена знања. Мисли, уколико нису одстрањене насиљем, потискиване су дубоко у подсвест. Једино што је остало била је проста, животна, огољена борба за опстанак.

Алкохол је Џонију некад био забава и хир. Сад му је постао утеха и потреба. Бег од неподношљиве стварности једног до темеља порушеног времена. Једино су га још београдски пијанци и бескућници с обала Саве и Дунава, из задимљених и мемљивих крчми, они који су из својих разлога или без разлога већ додирнули дно, примали као свог, не занимајући се за његово порекло и судбину. Само су они били слободни од страха и животне рачунице. Само они нису имали шта да изгубе, јер ништа нису ни поседовали. Само њих нису могли да уплаше комунисти, јер су се одавно помирили с личним поразом.

Међу њима се Џони осећао боље, нарочито онда кад је било довољно пара за ракију или кад би неко однекуд донео балон вина. Овде га није тражила Удба, иако је знала где је и с ким проводи дане. Мислили су да се убија сам, постепено и полако, да је дигао руке од себе, да је готов. Мислили су да су га коначно сломили и да му нема спаса. Зато су га пустили да се угаси сам. Да га убије сопствена несрећа.

Али онда, у један час, Џони се подигао. Без ичије помоћи. Једног јутра се пробудио из алкохолног бунила. Последњом снагом препознавајући реалност, брисао је ужасне слике на ивици нервног растројства. Са собом се борио усамљенички, без гордости и самосажалења. Борио се свакодневно, из трена у трен, понирући у свет оних идеја и истина које су га заокупљале некад у Вестминстеру. Лек за своју бољку није нашао ни у чему другом, осим у поновном откривању својих књига, својих мисли. Његов ум је победио његов порок. Излечио се потпуно сам. Било је то споро и тугаљиво корачање ка поновном проналажењу нормалности. Нормалности и спокојства. Било је то хиљаду деветсто шездесет прве. Таман је напунио четири деценије живота. А проживео је више него стотину других.

* * *

По ко зна који пут је поново читао Шекспира. Од свих дела великог Енглеза највише је волео „Буру“ и то онај последњи монолог главног јунака којим се завршава комад. Знао га је наизуст још из школских дана у Вестминстеру.

А он гласи овако:

*„Now my charms are all o'erthrown,
And what strength I have's mine own,
Which is most faint: now, 'tis true,
I must be here confined by you,
Or sent to Naples. Let me not,
Since I have my dukedom got,
And pardon'd the deceiver, dwell
In this bare island by your spell;
But release me from my bands
With the hald of your good hands:
Gentle breath of yours my sails
Must fill, or else my project fails,
Which was to please. Now I want
Spirits to enforce, art to enchant,
And my ending is despair,
Unless I be relieved by prayer,
Which pierces so that it assaults
Mercy itself and frees all faults.
As you from crimes would pardon'd be,
Let your indulgence set me free.“⁷⁸*

⁷⁸ William Shakespeare, *The Tempest*, Epilogue Spoken by Prospero. Вилијам Шекспир, *Бура*, Епилог који изговара Просперо.
*„Изгубих све што мађија ми дала;
Остала ми само моја снага мала.
Сад можете да ме овде задржите
Ил' да ме у Напуљ опет отправите.
Сад кад сам добио војводину стару*

Тек у зрелом добу разумео је сву дубину Шекспире мисли из сонета бр.

94:

*„They that have pow'r to hurt and will do none,
That do not do the thing they most do show,
Who, moving others, are themselves as stone,
Unmoved, cold, and to temptation slow:
They rightly do inherit heaven's graces,
And husband Nature's riches from expense;
They are the lords and owners of their faces,
Others, but stewards of their excellence.
The summer's flow'r is to the summer sweet,
Though to itself it only live and die;
But if that flow'r with base infaction meet,
The basest weed outbraves its dignity:
For the sweetest things turn sourest by their deeds;
Lilies that fester smell far worse than weeds.“⁷⁹*

*И кад опростих своје опсенару,
Не држ'те ме више сред пустиње ове
Но рукама добрим скин'те ми окове.
Моја једра нека ваи нежни дах води,
Ил' пропада план што жељах да вам годи.
Духова више да ми служе немам,
Нити вештине да мађије спремам;
Мој крај ће бити у мом очајању,
Ако ми молитва не помогне стању;
А она је тако продорна да стиже
До милости саме и грех са нас диже.
И к'о што желите да с вас греси оду
Тако и ви мени дарујте слободу.“*

(Превод Живојин Симић и Сима Пандуровић)

Бура се сматра за последње дело Вилијама Шекспира, у много чему јединствено и друкчије од осталих.

Крајем шеснаестог и почетком седамнаестог века, у Шекспирово доба, енглески језик је стајао под знатним утицајем француског. Отуд и реч француског порекла („la tempête“) у наслову Шекспировог комада (у дословном преводу – „олуја“). Данас је ова реч готово сасвим ишчезла из свакодневне употребе. Уместо ње најчешће се користи англосаксонска реч „storm“.

⁷⁹ У српском преводу, овај сонет гласи овако:

*Они који могу, али зло не врше,
И који владају изразом свог лика,
Што покрећу друге, а ко гранит стрше
Постојани и без страсти, као слика;
Они чврсто држе благодети неба,
Земља им приноси дарове судбине
Којим господаре како им кад треба,
Док су други слуге њине величине.*

* * *

Остатак живота протекао је у миру. Највећи део времена проводио је у Цавтату, међу поморанцама и књигама⁸⁰. Без сећања и прошлости.

И мајку и Тинку сахранио је у истој години.

Оженио се поново неколико година касније. С другом супругом Љиљаном, рођеном Београђанком, нашао је праву срећу, пријатељство и спокојство. Најзад му је враћена цела кућа, после смрти остарелог станара. Преуређивао је с пажњом, скоро уживањем. То није била кућа из његовог детињства, ни кућа његовог оца. У њој није одрастао. За њу га нису везивале успомене. С њом се саживео из принуде. Зато што је морао. Зато што другог избора није имао. То старо здање у Супиловој 1а изграђено у осамнаестом веку, а потом још два пута дозиђивано, постало је за њега сведочанство садашњости. Његов заклон од свега. Његов нови живот.

Издржавао се издавањем четири собе на другом спрату. У своје време важиле су за најлепше собе у Цавтату.

У Београд је долазио повремено. Све ређе, како је бивао старији. Они који су га волели долазили су к њему.

*Летњи цвет је мио лету које јужи,
Мада сам због себе живи и мре тиме,
Ал ако се и тај цвет некад окужи
И најгори коров горди се над њиме.
Слатко бива горко кад неделом дише,
Труо љиљан смрди од корова више."*

(Превод Живојин Симић, препев Стеван Раичковић).

⁸⁰ Волео је Олдаса Хакслија (*Контрапункт живота*) и Артура Кестлера (*Тама у подне*). Проучавао је мисао Карла Попера од *Логике научног открића* и *Сиромаштва историцизма до Отвореног друштва* и његових непријатеља. Помно је пратио научну дебату између Конрада Лоренца (*О агресивности*) и Ериха Фрома (*Анатомија људске деструктивности*). Читао је дела из антропологије и теорије еволуције (Десмонд Морис *Голи мајмун*) и историје политичких доктрина (Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма*). Редовно је био претплаћен на *Инкаунтер*, лондонски часопис за филозофију и политичку теорију.

Рат је предосетио раније од других. Стари, потиснути немир пробудио се на прве знаке сукоба. На прву изречену реч о нетрпељивости.

Дошли су код њега неки његови Цавтаћани да му саопште како је куцнуо час за одлазак у Београд, јер он припада Србији. Нова Хрватска га неће. Рекли су му да стижу херцеговачке усташе, за које је он Србин, Пашићев унук и четник, од чије мржње они не могу да га заштите. Убеђивали су га да је сигурнији у Београду. Да ће лудило проћи и да ће све опет бити као некад.

Спаковао се хутке, без отпора, свестан да се никад више неће вратити. Да је најзад све завршено. Са собом није понео ништа. Ни једну ствар, ниједну књигу. Противио се томе да ико други донесе било шта из куће у Цавтату. Ни Миљана, девојчица која је унела радост и смисао у његов живот, није више могла да га развесели.

Савладао га је емфизем плућа. Све је теже дисао. Кретао се тешко и није више излазио. Сасвим се осамио.

Последњи Рачић заувек је заклопио своје проницљиве, некад живе, сивоплаве очи лета Господњег 1994.